

הקשרים בין הערכה עצמית, סגנון התקשרות וסגנון התמודדות עם מצבי לחץ לנישואין מוקדמים בקרב מתבגרות מוסלמיות-פלסטיניות במזרח-ירושלים

סלוא קויוקס חלבי, משה טטר ויאסמין אבו פול

תקציר

תופעת נישואי קטינות אינה תופעה נדירה בקרב תרבויות מסוימות. המחקר החלוץ הזה מבליט את חשיבותה של הגישה הקונטקסטואלית התרבותית, ומתמקד בנערות מוסלמיות-פלסטיניות ממזרח ירושלים בנות 15-18 שנים – מאורסות (N=110) ורווקות (N=110). במחקר זה נבחן קשר אפשרי שבין שלושה מאפיינים אישיותיים – הערכה עצמית, סגנון התקשרות וסגנון התמודדות עם מצבי לחץ – להיותן של המשתתפות מאורסות או רווקות. למשתתפות הועבר שאלון דיווח עצמי שכלל חמישה חלקים: שאלון התקשרות, שאלון הערכה עצמית, שאלון לזיהוי סגנון התמודדות, שאלון פרטים אישיים ודמוגרפיים ושאלון עמדות פתוח שאמור לתרום להבנת המשמעויות שהמשתתפות מעניקות להיבטים מסוימים הקשורים לסוגיית נישואי קטינות. נמצא שציון ההערכה העצמית הממוצע היה גבוה יותר בקבוצת המאורסות לעומת קבוצת הרווקות. באשר לדפוסי התמודדות, הדפוס האקטיבי נמצא שכיח יותר בקבוצת הרווקות מאשר בקבוצת המאורסות, בעוד שדפוס ההתמודדות של התנתקות מנטלית נמצא שכיח יותר בקבוצת המאורסות. באשר לשאר דפוסי ההתמודדות, לא נמצאו הבדלים מובהקים בין הקבוצות. באשר לדפוסי התקשרות, אף שנמצאה נטייה להבלטת סגנון ההתקשרות הבטוח בקרב הרווקות ונטייה להבלטת סגנון ההתקשרות הנמנע בקרב המאורסות, לא נמצאו הבדלים מובהקים בין שתי הקבוצות. ממצאי המחקר עולות המלצות מעשיות לפיתוח וליישום תכניות התערבות מניעתיות ייחודיות בבתי ספר תיכוניים במגזר הערבי, שבמרכזן חיזוק ההערכה העצמית של התלמידות, הרחבת רפרטואר התגובות שלהן למצבי לחץ והעלאת המודעות שלהן לסוגיית סגנונות ההתקשרות. המורכבות הכרוכה בנישואי קטינות מזמינה מחקרי המשך, הלוקחים בחשבון את מצבן הייחודי של מתבגרות בתוך הקונטקסט המשפחתי-תרבותי שבו פועלים מוסדות החינוך.

מילות מפתח: הערכה עצמית; סגנון התקשרות; מצבי לחץ.

מבוא

הייעוץ החינוכי הבית ספרי עוסק במנעד רחב של סוגיות, ובהן סוגיות הקשורות לגיל ההתבגרות, כגון גיבוש זהות ויחסים בין המינים וסוגיות הקשורות לתכנון עתידם האישי והמקצועי של התלמידים (ארהרד, 2014). ההתבוננות הפסיכולוגית-ייעוצית מחייבת ייחוס חשיבות ייחודית לקשרים התרבותיים שבהם מתרחשות התופעות החברתיות בעלות משמעויות התפתחותיות, זהותיות ואישיות (טטר, 2004). על הייעוץ החינוכי לאמץ גישה אקולוגית-קונטקסטואלית, שעיקרה ייחוס המשמעויות של התופעות החברתיות לסוגיהן, הבנתן וזיהוי האתגרים שהן מעמידות למקצוע מפרספקטיבה רחבה הלוקחת בחשבון את הייחודיות התרבותית, על כל היבטיה, של האנשים המעורבים בהן ושל הזירות שאנשים אלה פועלים בהן. אימוץ גישה זו יאפשר לייעוץ החינוכי להתמודד היטב עם הפרדיגמות המקצועיות המשתנות מעת לעת (Tatar, 2012).

המחקר הזה הוא מחקר חלוץ, הבוחן סוגיה ייחודית מתוך פרספקטיבה זו, ועוסק בנישואין מוקדמים בקרב מתבגרות פלסטיניות מוסלמיות, מתוך התמקדות במקומם של מאפיינים פסיכולוגיים-אישיותיים בתזמון ההחלטה על הנישואין, ואף במהות ההחלטה. נקודת המבט שנבחרת בה שאלות המחקר הזה היא זו של מתבגרות פלסטיניות מוסלמיות ממזרח ירושלים, מאורסות ורווקות.

להלן תובא סקירת ספרות המתמקדת בסוגיות העיקריות הקשורות לנושא המחקר. ראשית, יובא דיון קצר בנושא נישואין בגיל ההתבגרות ולתופעת נישואי קטינות בעולם בכלל ובחברה הפלסטינית בפרט. לאחר מכן יידונו בקצרה שלושת המשתנים האישיים-אישיותיים שנכללו במחקר הזה: הערכה עצמית, התמודדות עם מצבי לחץ והתקשרות.

נישואין בגיל ההתבגרות

נישואין המתבטאים בין השאר בעזיבת משפחת המוצא ובכניסה לחיים עצמאיים (שטייר, 1995), הם אחד מ"כרטיסי הכניסה" החשובים ביותר לעולם המבוגרים. לפי התפיסה המסורתית, נישואין הם ביטוי לקשר בין גבר לאישה שערכו ביניהם חוזה חוקי בהתאם לדת שהם משתייכים אליה (או לחלופין חוזה נישואין אזרחי), שמקנה להם את היכולת לחיות יחד כמשפחה, לקיים יחסי מין ולהביא ילדים לעולם (אלתרמאניני, 2000).

אף שהגיל המקובל לנישואין השתנה ממקום למקום ומתקופה לתקופה, הרי שבמאות רבות בעבר הוא היה נמוך מהמקובל כיום בעולם המערבי. בחברות "מסורתיות-פטריארכליות" בעבר ובהווה, הנישואין המוקדמים מבטיחים את הימצאותה של האישה בשליטה גברית ואת השמירה על כבוד המשפחה (לוטן, 2006; מסרי, 2011). היוזמה לנישואין הללו היא לפעמים מצד ההורים ולעיתים אף בכפייה (Ouis, 2009). חשוב לציין כי גם בפעמים שבהן המתבגרות מצהירות על הסכמתן להינשא, לא תמיד מדובר בהסכמה מבחירה, שכן לעיתים ההסכמה מתקבלת לאחר הפעלת אמצעים פסיכולוגיים מתוחכמים (כגון לחץ פסיכולוגי) או הסכמה מהסיבות ה"לא נכונות" (שעמום בבית הספר או חלומות רומנטיים נאיביים בכל הנוגע לנישואין) (Ouis, 2009). תמורות ותהליכים חברתיים הביאו לדחיית גיל הנישואין בעולם המערבי. במדינת ישראל, על אף שהחוק קבע את גיל 18 כגיל

המינימלי לנישואין (מדינת ישראל, 2013), עדיין קיימת תופעת נישואי קטינות בקרב אוכלוסיות מסוימות. קשה לאמוד את ממדיה, מכיוון שפעמים רבות הנישואין נערכים באופן לא רשמי ונרשמים רק אחר כך (בולוס, 2006).

תוצאות נישואין בגיל צעיר נחקרו החל מאמצע המאה הקודמת. מחקרים סוציולוגיים ודמוגרפיים בנושא שאלת העיתוי להקמת משפחה שנערכו בארצות הברית בארבעים השנים האחרונות מצאו כי לנישואין בגיל מוקדם השלכות סוציו-אקונומיות שליליות רבות וארוכות טווח על מסלול חייהם של הצעירים, ובפרט של צעירות, במנעד רחב של תחומים:

בתחום ההשכלה והתעסוקה – רמות ההשכלה והניסיון התעסוקתי בקרב גברים ונשים הנישאים בגיל צעיר תהיינה נמוכות יותר (Klepinger, Lundberg, & Plotnick, 1999); ההזדמנויות התעסוקתיות שלהם (בעיקר בקרב נשים) תהיינה מצומצמות יותר (Smit, Stone, & Kahando, 2012), ויימצאו אצלם שיעורי אבטלה גבוהים יותר (Katz & Autor, 1999). עם זה יש המסייגים וגורסים כי ההישגים הנמוכים הללו אין מקורם בהכרח בנישואין מוקדמים אלא במאפיינים שהיו קיימים מראש (Dahl, 2010).

בתחום הפסיכולוגי – נישואין בגיל ההתבגרות מקצרים את שלב המורטוריום והדבר משפיע במידה ניכרת על הזהות העצמית ועל הבריאות הנפשית. רבים מהם יחוו את "סינדרום המתבגר האבוד" ("Lost Adolescence Syndrome") (Jurich & Jurich, 1975), המתאפיין בתחושת המתבגר כי הוא מפסיד משהו בגלל נישואיו המוקדמים ובדחף שלו לחזור לחיים החופשיים מאחריות. נוסף על כך, נמצא קשר בין נישואי קטינות ובין רמות גבוהות של לחץ נפשי, המגביר את הסיכון שלהן לדיכאון (Turner, Sorenson, & Turner, 2000).

בתחום הדמוגרפי והבריאותי – מספר ההריונות והילדים בקרב נשים שנישאו בגיל ההתבגרות גבוה יותר (Dahl, 2010; Smith, Paulson Stone, & Kahando, 2012); כמו כן מצבן הבריאותי יהיה ירוד יותר בשל סיבוכי היריון הנובעים מגילן הצעיר (Smith et al., 2012); וסיכוייהן להתגרש יהיו גבוהים יותר (Moffitt, 1992).

סיבה אחרת שזוהתה כקשורה לנישואין מוקדמים היא מעמדה הסוציו-אקונומי של משפחת המוצא. במחקר שנערך בקרב מדגם בריטי נמצא כי נערות שנישאו בגיל ההתבגרות מגיעות לרוב ממשפחות שמצבן הכלכלי ירוד וכי בדרך כלל נערות שנישאו בגיל ההתבגרות מגיעות ממשפחות שבהן ההורים התעניינו פחות בהישגיהם הלימודיים-אקדמיים של ילדיהם (Kierman, 1986). נמצא גם קשר בין השכלת ההורים לגיל הנישואין. מחקר שנערך בנפאל העלה כי בקרב הורים שרכשו השכלה גבוהה נמצאה נטייה נמוכה יותר להשיא את ילדיהם בגיל צעיר (Choe, Thapa, & Mishra, 2005). ממצא מעניין אחר בעניין זה, שעלה במחקר שנערך בארצות הברית, נוגע למתאם חיובי בין רמת השכלת האם (בלי קשר להשכלת האב) לגיל הנישואין בקרב בנות (Smith et al., 2012). ממצאים אלה מחזקים את הסברה שלפיה רמת ההשכלה משפיעה על תזמון הנישואין והיא נתפסת כ"גורם מגן" שביכולתו למתן ולבלום את מגמת נישואי הקטינות (Smith et al., 2012).

נוסף על כך, נמצא כי ככל שהחברה שמרנית יותר, כך קיימת בה נטייה רבה יותר להקדמת גיל הנישואין. בחברות שמרניות, נישואין מוקדמים נתפסים כמכשיר לשימור הסדר החברתי (Heaton, 1991) ולשמירה על כבוד המשפחה (לוטן, 2006; מסרי, 2011). מחקר הממחיש מגמה זו, נערך באיראן בשתי נקודות זמן מסוימות לפני מהפכת 1978 ולאחריה – האחת בראשית שנות השבעים והשנייה בשנת 1987. בשתי נקודות הזמן הללו הועברו שאלונים לבנים ובנות תלמידי כיתות י"ב, והם נשאלו על גיל הנישואין המועדף עליהם. נמצא כי בעוד שלפני המהפכה רק 2% מקרב הגברים ו-10% מקרב הנשים הביעו העדפה להינשא לפני גיל 20, הרי שבשנת 1987 הנתונים עמדו על 5% ו-24% בהתאמה. כמו כן נמצאה גם ירידה ניכרת בשיעור המשיבים שהביעו העדפה להינשא אחרי גיל 25 (Tashakkori, Thompson, & Mehryar, 1987).

תשקורי ועמיתיו (Tashakkori et al., 1987) ממליצים לקחת בחשבון לא פחות מאשר את משתני הרקע הכלליים שהוזכרו קודם לכן, גם את המשתנים הרלוונטיים ברמה האינדיבידואלית הפסיכולוגית בניבוי הכוונות וההתנהגויות בפועל באשר לתזמון הנישואין.

אחד המניעים האינדיבידואליים הנחקרים ביותר לנישואין מוקדמים הוא היריון מחוץ לנישואין (Blum & Resnick, 1982). עוד מניע אישי לנישואי קטינים שנמצא בקשר לנשים מוסלמיות במזרח בתיכון, הוא פנטזיות רומנטיות נאיביות באשר לנישואין (Ouis, 2009). מניעים אישיים אחרים שזוהו בספרות המחקרית הם הרצון לקיים קשר מיני, הצורך בתחושת ביטחון ובהתקשרות והשאיפה לברוח ממציאיות משפחתית מעיקה, נורמות משפחתיות וחברתיות "חונקות", חוסר הצלחה בלימודים, שעמום בבית הספר וקשיים אישיים פנימיים אחרים (מסרי, 2011; Ouis, 2009; Ireland, 1972). עוד מניע אישי הנזכר בספרות המחקרית האמריקנית הוא "אפקט העגלה" ("Bandwagon effect") – הרצון להינשא בהשפעת נישואין של חברים בני גילם (Burchinal, 1965). ברם, במחקר אמריקני אחר מאותה העת לא נמצאו ממצאים ברורים המראים שכל אחד מבין המניעים הללו שכיחים יותר בנישואי קטינים, לעומת נישואין בקבוצות גיל בוגרות יותר (Ireland, 1972). נישואין מוקדמים נמצאו קשורים גם למאפייני אישיות מסוימים, בפרט לאימפולסיביות ולחיפוש אחר ריגושים. רשימת ההתנהגויות שנמצאו כקשורות לשני מאפייני אישיות אלה בקרב מתבגרים, לצד הנישואין המוקדמים, כוללת גם עישון סיגריות וצריכת אלכוהול וסמים (Martino, Collins, & Ellickson, 2004); כל אלה נתפסים, במידה זו או אחרת, כאימוץ של התנהגויות ותפקידים "של מבוגרים" טרם הגעה לבשלות המתאימה. עקב היעדר בשלות זו, החלטה דוגמת נישואין מוקדמים "מתקבלת" בהיעדר מוכנות נפשית וחשיבה מספקת על השלכותיה העתידיות (Menasco & Blair, 2014). מעניין להוסיף באשר לבריאות הנפשית, שמתבגרים שאובחנו כסובלים מהפרעות פסיכיאטריות נוטים להתחתן בגיל העשרה יותר מעמיתיהם שאינם מתמודדים עם הפרעות כאלו (Forthofer, Markman, Cox, Stanley, & Kessler, 1996).

נישואין קטינות בחברה הפלסטינית במזרח ירושלים

החברה הפלסטינית שהיא חלק מן התרבות המוסלמית-ערבית, היא חברה פטריארכלית והיררכית המטפחת את הסדר המשפחתי המורחב ושומרת עליו. על אף השינויים הכלכליים, החברתיים, הפוליטיים והתרבותיים שפקדו את האוכלוסייה הפלסטינית וההשפעות של השינויים הללו על מבנה החברה והמשפחה, נשארה המשפחה כמוסד החברתי והכלכלי החשוב והעיקרי ביותר והיא נתפסת כיחידה שיש לשמור על שלמותה (Haj-Yahia, 1995).

אידיאולוגיית "כבוד המשפחה" שעיקרה שמירה והגנה על נשות המשפחה, השמירה על הבתולין עד לנישואין ומניעת כל פגיעה במיניותה של האישה, משמשת קוד מוסרי במערכת פטריארכלית זו ומשמשת למעשה ככלי לשמירה על האינטרס הגברי (Ouis, 2009). כל חריגה מצד נשים מן הקודים של המוסריות המינית ושל ההתנהגות הכללית עלולה לגרור "עאר" (בושה, shame), שיש בה לתייג את המשפחה ולגרום לתגובה חברתית חריפה, כגון נישואין מוקדמים ובמקרים קיצוניים אף רצח על רקע כבוד המשפחה.

החברה הפלסטינית במזרח ירושלים נמצאת בשלבי מעבר מחברה מסורתית לחברה מודרנית. חברה זו העוברת שינויים מואצים כחלק מן תהליך המודרניזציה והגלובליזציה, מתאפיינת בשילוב של מאפיינים דתיים, מסורתיים ומודרניים. בשל כך, הצעירים והצעירות חווים יותר מעולם תכנים אחד. במציאות זו נושאים הנתפסים בתרבות זו כטעונים רגשית, כגון יחסים אינטימיים, זוגיות ונישואין, מספקים אתגר גדול, שכן הם מתקיימים ומתנהלים בעולמות שונים זה מזה ולפעמים אף מנוגדים זה לזה. עם כל זה עדיין הנישואין נחשבים בחברה הפלסטינית כמוסד החברתי המרכזי וכדרך הלגיטימית היחידה להקמת משפחה, כשדפוס התקשרות בין המינים וקשרי הזוגיות נקבעים בהתאם לכללים וקודים תרבותיים ודתיים-מסורתיים (חיטיב ואיזיקוביץ, 2012).

חשוב לציין כי השריעה אינה מגבילה את גיל הנישואין למינימום מסוים (אל-נאבלסי, 2005). אף שהחקיקה במדינות מסוימות קבעה גיל מינימלי לנישואין, הרי שבפועל בפעמות רבות היא אינה נאכפת ונישואי קטינות עדיין נשארו בגדר תופעה שכיחה בעולם הערבי ובכלל זה בחברה הפלסטינית (לוטן, 2006; מסרי, 2011).

בדרך כלל מסתמנת מגמה של עלייה בגיל הנישואין בקרב האוכלוסייה המוסלמית במדינת ישראל לצד המגמה באוכלוסייה היהודית. עם זה גיל הנישואין הממוצע של כלות מוסלמיות שנישאו לראשונה הוא עדיין הנמוך ביותר לעומת נישאות יהודיות, נוצריות ודרוזיות (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2013). כמו כן רובן המוחלט של הנערות שנישאו בישראל עד גיל 18 הן מוסלמיות, כששיעורן הולך ועולה בפרט בקרב תושבות מזרח ירושלים (מדינת ישראל, 2013). מסרי (2011) זיהתה מאפיינים סוציולוגיים משותפים למשפחות המוצא של כלות מוסלמיות קטינות: משפחות מרובות ילדים, מעמד סוציו-אקונומי נמוך ורמת השכלה נמוכה בקרב ההורים. לרוב האם אינה עובדת מחוץ לבית והאב מועסק בעבודות "לא מקצועיות". בעבור נערות פלסטיניות ממשפחות ממעמד סוציו-אקונומי נמוך, הנישואין נתפסים כחלופה בטוחה יותר מדחיית גיל הנישואין והמשך לימודים גבוהים. לרוב אחרי החתונה הן אינן שבות לבית הספר כדי להשלים את

השכלתן התיכונית ובפועל אין להן הזדמנות לפתח קריירה משלהן, שכן רבות מהן אינן יוצאות לעבוד ואלה העובדות מועסקות בעבודה "לא מקצועית". כמו כן בדרך כלל הנערות נכנסות להיריון מיד אחרי החתונה (מסרי, 2011; מי-עמי, 2004). נוסף על כך, יש לציין גם שחלק מן המתבגרות הנישאות בגיל ההתבגרות משתמשות בנישואין כדרך הלגיטימית בתרבות הערבית לעזוב את בית ההורים (מסרי, 2011).

מכל האמור לעיל עולה כי רוב המחקרים בתחום נישואי קטניות בחברה הערבית והפלסטינית מתמקדים בניתוח גורמי הרקע הקונטקסטואליים הקבועים של המשפחות ושל הצעירות המתארסות והמתחתנות בגיל צעיר במיוחד. במחקרים שבהם נבחנו מאפיינים אינדיבידואליים מושם הדגש בעיקר במאפיינים ההתנהגותיים בפועל ופחות יחסית במאפיינים אישיותיים. ההחלטה לבחון במחקר זה מאפיינים אישיותיים בקרב שתי קבוצות של מתבגרות פלסטיניות במזרח ירושלים (מאורסות ורווקות), מתבססת על ההנחה שלפיה רכיבי התרבות מופנמים אחרת בהתאם לאופי החוויות שחווה הפרט בקונטקסט המידי שלו, ועל כן גם השפעתם על ההתנהגות היא דיפרנציאלית ברמת הפרט (El-Sheikh & Klaczynski, 1993).

מחקר זה בוחן את מקומם של שלושה משתנים פסיכולוגיים-אישיותיים – הערכה עצמית, דרכי התמודדות וסגנון התקשרות – מתוך בחינת הקשרים שבין כל אחד מן המשתנים הללו ובין קבלת ההחלטה להינשא בגיל ההתבגרות. משתנים אישיים-אישיותיים אלה נבחרו כמייצגים היבטים היכולים להיות רלוונטיים לקבלת ההחלטה להינשא בגיל צעיר: מהו מקומה של הקבלה או אי הקבלה העצמית? (הערכה עצמית); כיצד הצעירות מתמודדות עם המשאבים שיש להן כלפי מצבים מלחיצים? (דרכי התמודדות); והאם רלוונטיים להחלטה זו דפוסי ההתקשרות בהיותם נושא הנוגע למערכות יחסים קרובות אחרות? (סגנון התקשרות). להלן סקירה קצרה של כל אחד משלושת המשתנים האלה.

הערכה עצמית

הערכה עצמית מבטאת את מידת הקבלה או חוסר הקבלה העצמית של האדם ומלמדת על מידת אמונתו ביכולותיו, בייחודו, בהצלחתו ובערכו (Coopersmith, 1967). להערכה העצמית השפעה ניכרת על המצב הרגשי של הפרט, כלומר בעלי הערכה עצמית גבוהה יהיו לרוב שמחים ובעלי הערכה עצמית נמוכה ייטו יותר לדיכאון (Harter, 1987). עוד נמצא כי הערכה עצמית גבוהה קשורה לתוצאות עתידיות חיוביות כגון הצלחה מקצועית (Elliot, 1996) וכי הערכה עצמית נמוכה קשורה לתוצאות עתידיות שליליות כגון בעיות בריאות (Halvorsen & Heyerdahl, 2006) והתנהגות אנטי-סוציאלית (Owens, 1994).

ממחקרים עולה כי בקרב בעלי הערכה עצמית גבוהה ונמוכה פועלים מנגנונים מסוימים, כשהאחרונים ייטו להפגין גמישות התנהגותית (behavioral plasticity), המתבטאת בנטייה להתאים את עצמם להערכות אחרים, והם יהיו נתונים יותר להשפעה חברתית לעומת בעלי הערכה עצמית גבוהה (Brockner, 1988). נמצא כי ככל שההערכה העצמית יותר חיובית, אינטגרטיבית ומציאותית, כך יתפקד הפרט טוב יותר בכל הנוגע ליצירת קשרים

בין-אישיים תקינים ולבניית מערכות יחסים בריאות (Judge & Bono, 2001), ובכללם קשרים אינטימיים וזוגיים (גונר-שילה, 2008). אדם עם הערכה עצמית גבוהה צפוי ליהנות ממערכות יחסים אינטימיות משמעותיות יותר (Rosenberg, 1965). לעומתו, אדם עם הערכה עצמית נמוכה ייטה לגשת למערכות יחסים בחשדנות, מתוך בחינה מתמדת של בני הזוג ושל מידת הדאגה כלפיהם (Murray, Rose, Bellavia, Holmes, & Kusche, 2002). הערכה עצמית גבוהה נמצאה כמשתנה ממתן משמעותי על תפקודו של הפרט במצבים יומיומיים ובמצבי לחץ כאחד (McNair, Carter, & Williams, 1998). נמצא כי נבדקים שדיווחו על הערכה עצמית גבוהה נטו לנקוט סגנונות התמודדות יעילים יותר, כגון הרגעות, פתרון הבעיה, פנייה לעזרה מקצועית, התמקדות בחיובי, הפחתת מתח, פעילות גופנית, חברים ותמיכה חברתית. הערכה עצמית גבוהה קשורה באופן חיובי לשימוש באסטרטגיות התמודדות הממוקדות בבעיה, והן נמצאו יעילות יותר מן האחרות לצורך מניעת מתח ודיכאון (Dumont & Provost, 1999; Gershon, Tschann, & Jemerin, 1999). לעומת זאת, נבדקים שדיווחו על הערכה עצמית נמוכה נטו לנקוט אסטרטגיות התמודדות של הימנעות וניתוק (Chapman & Mullis, 1999), כגון הסתגרות, האשמה עצמית, דאגה, התעלמות מהבעיה ואי-התמודדות, שנחשבו כפחות יעילות וכפחות מכוונות לפתרון הבעיה (נחאס, 2005). במחקר זה נבחנת מקומה של ההערכה העצמית מתוך פרספקטיבה תרבותית ייחודית (לסקירה כללית ראה Farruggia, Chen, Greenberger, Dmitreiva, & Macek, 2004).

התמודדות עם מצבי לחץ

המושג **התמודדות** במובנו הרחב נוגע למחשבות ולהתנהגויות המשמשות לתמרון ולהתגברות על דרישות חיזוניות ופנימיות של מצבים המוערכים כמצבי לחץ. לזרוס ופולקמן (Lazarus & Folkman, 1984) מגדירים התמודדות כניסיון להפחתת הלחץ על ידי אסטרטגיות לפתרון בעיות או על ידי ויסות המרכיבים הסובייקטיביים הכרוכים במצב הדחק, או שניהם גם יחד. תהליכי ההתמודדות מודעים והשימוש בהם נעשה מתוך רצון וכוונה ונובע מתוך מאפייני הסיטואציה (Cramer, 2000).

ממחקרים רבים עולה כי אסטרטגיות התמודדות מסוימות מקדמות רווחה נפשית טובה יותר מאחרות. לדוגמה, אספינוול וטיילור (Aspinwall & Taylor, 1992) הראו כי שימוש עקבי באסטרטגיית ההימנעות עלול להיות גורם סיכון פסיכולוגי לתגובות שליליות במצבי לחץ. כנגד זה אסטרטגיות התמודדות פעילות כגון השימוש בהתמודדות ממוקדת בעיה וחיפוש תמיכה חברתית, נמצאו קשורות להסתגלות טובה לאירועי לחץ.

במחקר זה נעזרנו במודל שפיתחו קרבר, שהייר וויינטראוב (Carver, Scheier, & Weintraub, 1989), שמיפו אסטרטגיות התמודדות מגוונות שנמדדו בשאלון ה-COPE וקיבצו אותן לארבע קבוצות: (1) אסטרטגיות הממוקדות בבעיה (למשל התמודדות פעילה, תכנון, דיכוי והעלמה של פעילויות מתחרות וכדומה); (2) אסטרטגיות הקשורות לרגש ולתמיכה (למשל תמיכה חברתית, חיפוש עצה, סיוע או מידע, חיפוש אחר תמיכה

חברתית מסיבות רגשיות וכדומה); (3) אסטרטגיות הקשורות בהימנעות וניתוק (למשל ניתוק התנהגותי, ניתוק רגשי, הכחשה, שימוש בחומרים ממכרים וכדומה); (4) אסטרטגיות של קבלת המצב (למשל שחזור ותפיסה חיובית, קבלה, פנייה לדת וכדומה).

התקשרות

"תאוריית ההתקשרות" היא תאוריה התפתחותית העוסקת בקשרים רגשיים הנוצרים בין ילדים לדמויות המטפלות בהם. חזן ושייבר (Hazan & Shaver, 1987), שהניחו כי הדינמיקה של דפוסי ההתקשרות היא רלוונטית לנושא של מערכות יחסים קרובות גם במעבר לבגרות, מצאו הבדלים באפיון חיי האהבה של המבוגרים בהתאם לדפוס ההתקשרות. מבוגרים המתאפיינים בסגנון התקשרות בטוח הוגדרו על ידם כ"שמחים, ידידותיים ובטוחים. הם הדגישו את יכולתם לקבל ולתמוך בבני זוגם, חרף טעויותיהם" (שם, עמ' 515). באשר לקשר שבין סגנון התקשרות לדפוסי התמודדות במצבי לחץ, בולבי (Bowlby, 1980) מצא כי סגנון התקשרות בטוח מחזק את אופן תפקודו, התמודדותו ויכולותיו של האדם במצבי לחץ, לצד תחושת ביטחון עצמי והערכה אישית. טענה זו נתמכה לאחר מכן במחקרים אחרים. לדוגמה במחקר של סיפיג-קרנקה (Seiffge-Krenke, 2004) חודד הקשר שבין סגנון ההתקשרות הבטוח לדרך התמודדות אקטיבית, לעומת בעלי סגנון חרד שתרזו אחר תמיכה חברתית לצד התקשרות בתהליכי חברות. לעומת זאת, מחקרים אחרים (לדוגמה פטל, 1994) לא מצאו קשר בין השניים.

מודל שלוש הקטגוריות של חזן ושייבר (Hazan & Shaver, 1987) הוא הדומיננטי ביותר בספרות המחקרית בנדון ולכן הוא ייכלל במחקר הנוכחי. המודל מלמד על שלושה דפוסי ההתקשרות: (1) בטוח (Secure Attachment Style) – מתקרב לאחרים בקלות, מרגיש בנוח להיות תלוי באחרים ושהם יהיו תלויים בו ואין לו דאגות שמא יינטשו אותו או יתקרבו אליו יתר על המידה; (2) נמנע (Avoidant Attachment Style) – לא מתקרב לאחרים בקלות, לא בוטח באחרים, מרגיש מתח כשמתקרבים אליו יתר על המידה; (3) חרד/אמביוולנטי (Anxiously/Ambivalent Attachment Style) – מתאפיין ברצון חזק להתקרב לאחרים, לרוב יותר ממה שהם מעוניינים להתקרב אליו, מפחד שיעזבו אותו.

מחקר זה מתמקד בשלוש שאלות עיקריות: (1) האם יימצא קשר בין ההערכה העצמית של המשתתפות להיותן רווקות או מאורסות? (2) האם יימצא קשר בין סגנון ההתקשרות שהמשתתפות מדווחות עליו להיותן מאורסות או רווקות בעודן קטינות? (3) האם יימצא קשר בין סגנונות ההתמודדות המאפיינים את שתי קבוצות המשתתפות למצבן?

השערת המחקר הראשונה גורסת כי קבוצת המאורסות תדווח על הערכה עצמית נמוכה יותר לעומת קבוצת הרווקות, מתוך הנחה שנערות שטרם השיגו זהות עצמית מגובשת (ועל כן הערך העצמי שלהן נמוך) סוברות כי הנישואין יעלו את הערך העצמי שלהן. השערת המחקר השנייה גורסת כי בקבוצת המאורסות תימצא נטייה לסגנון התקשרות חרד, בעוד שבקבוצת הרווקות תימצא נטייה לסגנון התקשרות בטוח. הסבר אפשרי להשערה זו נעוץ בכך שחיפוש יתר של קרבה ומעורבות במערכות יחסים מאפיין אנשים עם סגנון התקשרות חרד. השערת המחקר השלישית גורסת כי הבנות המאורסות ייטו

יותר לאמץ אסטרטגיות התמודדות של הימנעות וניתוק, בעוד שהבנות הרווקות ייתו יותר לאמץ אסטרטגיות התמודדות ממוקדות בעיה וממוקדות רגש. יש יסוד לשער כי ה"בחירה" של המאורסות להינשא מוקדם משקפת את הנטייה שלהן לבריחה מן המצוקה והתסכול במקום להתמודד ישירות עם הבעיה, בכך שהן רואות בנישואין מפלט מהמציאות המעיקה – מבית וממשפחה לא מתפקדים, נורמות משפחתיות וחברתיות "חונקות", חוסר הצלחה בלימודים, שעמום בבית הספר וקשיים אישיים פנימיים אחרים.

שיטה

משתתפות

במחקר השתתפו 220 מתבגרות פלסטיניות (N=220) תלמידות כיתות י"ב בנות 15-18 שנים (M=16.8, SD=0.76) המתגוררות באזור מזרח ירושלים (העיר העתיקה, השכונות הערביות במזרח העיר ומחנות הפליטים והכפרים הערביים הסמוכים). מקצתן (N=110) לומדות בבית הספר תיכון לבנות שבפיקוח עיריית ירושלים והאחרות (N=110) לומדות בארבעה בתי ספר תיכוניים לבנות שבפיקוח הרשות הפלסטינית. כל התלמידות מוסלמיות. 102 מן המשתתפות היו מאורסות העומדות על סף חתונה (N=102), שמונה נשואות (N=8) ו-110 רווקות (N=110).

כלים

הועבר לתלמידות שאלון לדיווח עצמי, בגרסה מתורגמת לערבית שהוכנה לצורך מחקר זה. הנוסח העברי של כלי המחקר תורגם לערבית ובחזרה לעברית ולאחר מכן נעשתה השוואה בין הנוסחים שהתקבלו ונמצאו קבילים (Back Translation). שאלון המחקר כלל חמישה חלקים:

1. שאלון הערכה עצמית

שאלון ההערכה העצמית של קופרסמית (Coopersmith, 1967, 1975), בתרגומו לעברית של קולקר (Kolker, 1980), משמש מדד להערכת האדם את עצמו. השאלון המקורי כולל 58 פריטים המתארים התנהגויות או מחשבות מגוונות, כגון "לעיתים קרובות הייתי רוצה להיות מישהו אחר" או "קשה להיות כמוני". במחקר זה נעשה שימוש בנוסח מקוצר הכולל 25 פריטים מן השאלון המלא. הנבדקות התבקשו לציין ("כן" או "לא") האם ההיגד נכון לגביהן. מהשאלון אפשר להפיק מדד כללי של הערכה עצמית, שחושב כסכום כל הציפונים המעידים על הערכה עצמית גבוהה והוגדר כגבוה או נמוך על פי הציון החציוני.

2. שאלון סגנונות ההתמודדות במצבי לחץ

דפוסי ההתמודדות נמדדים במחקר זה באמצעות הנוסח העברי לשאלון התמודדות COPE, שהציעו קארבר ועמיתיו (Carver et al., 1989) ותרגם לעברית בן-צור (Ben-Zur,)

1999). השאלון תורגם מהנוסח העברי לערבית ובחזרה לעברית ולאחר מכן נעשתה השוואה בין הנוסחים שהתקבלו ונמצאו קבילים. השאלון כולל 60 פריטים הבדוקים 13 אסטרטגיות התמודדות לסוגיהן: (1) התמודדות פעילה; (2) תכנון; (3) דיכוי פעילויות מתחרות; (4) חיפוש תמיכה חברתית בשל סיבות אינסטרומנטליות; (5) חיפוש תמיכה רגשית בשל סיבות רגשיות; (6) מיקוד ברגשות ואוורורם; (7) פירוש מחדש חיובי וגדילה; (8) קבלה; (9) התמודדות מאופקת; (10) הכחשה; (11) התנתקות על ידי התנתקות מעיסוק; (12) התנתקות מנטלית; (13) פנייה לדת. בכל אחת מן האסטרטגיות הללו יש תת-סולם בפני עצמו המורכב מארבעה פריטים, כשכל פריט מתאר במשפט אחד את ההתמודדות הספציפית (לדוגמה: "אני קובעת תכנית פעולה"). המשתתפת מתבקשת לדרג בסולם ליקרט שבין 0 ("כלל לא") ל-3 ("במידה רבה") את המידה שהיא נוהגת לנקוט בכל אחת מדרכי ההתמודדות כאשר היא מתנסה באירועים לוחצים. לצורך העיבוד הסטטיסטי הומרו הנתונים לסולם שבין 1 ל-4, בדומה למקור (Carver et al., 1989). הציון עבור כל תת-סולם חושב לפי ממוצע משוכלל של תשובות הנבדקת לפריטים המרכיבים אותו. הנתונים הפסיכומטריים, כפי שדיווחו המחברים, משביעי רצון. נמצא כי המהימנות פנימית (מדד אלפא של קרונבך) נעה בין 0.62 ל-0.96 (למעט תת-סולם ההתנתקות המנטלית, שבו המהימנות הפנימית עומדת על 0.45), ובמבחן חוזר המהימנות נעה בין 0.46 ל-0.86, כאשר ברוב הסולמות היא עמדה על 0.6 (Carver et al., 1989; Deisinger, 1996). במחקר הנוכחי מקדמי אלפא של קרונבך של הקטגוריות השונות נעו בין 0.40 ל-0.74.

3. שאלון התקשרות

שאלון זה שפיתח טולמץ (1988) הוא הרחבה לשאלון קודם שפיתחו חזן ושייבר (Hazan & Shaver, 1987), הבוחן את דפוס ההתקשרות המאפיין את הפרט. השאלון מורכב מ-15 היגדים: חמישה היגדים המאפיינים את בעלי סגנון ההתקשרות הבטוח (לדוגמה, "אני מוצאת את המשימה של יצירת יחסים עם אנשים כקלה יחסית"), חמישה המאפיינים את בעלי סגנון ההתקשרות החרד-אמביוולנטי (לדוגמה, "לעיתים קרובות אני מפחדת שלא ירצו להישאר איתי") וחמישה המאפיינים את בעלי סגנון ההתקשרות הנמנע (לדוגמה, "אני מרגישה לא נוח להתקרב לאחרים"). לגבי כל אחד מחמישה-עשר ההיגדים הללו, התבקשה כל משתתפת לדרג עצמה על פי סולם ליקרט שבין 1 ("לגמרי לא נכון") ל-7 ("נכון מאוד").

בדיקת מהימנות אלפא של קרונבך העלתה כי קיימת עקביות פנימית בין המשפטים המתארים דפוס התקשרות מסוים. נמצא כי המהימנות לפריטים המתארים דפוס התקשרות בטוח היא 0.83, לפריטים המתארים דפוס התקשרות חרד – 0.73 ונמנע – 0.75 (לנס, 1991). במחקר זה נמצאו מקדמי אלפא בינוניים-נמוכים שנעו בין 0.42 ל-0.55.

4. שאלון פתוח

חלק זה מורכב משמונה היגדים שהתבקשו המשתתפות להשלים. היגדים אלו הועלו בשלב התכנון של המחקר ומטרתם לאפשר ביטוי של הפרשנויות והמשמעויות שהנערו

מייחסות לכמה היבטים של הנישואין המוקדמים. רשימת ההיגדים: (1) נישואין בשבילי הם...; (2) נישואין מוקדמים בשבילי הם...; (3) בחורה שמתחתנת מוקדם מרגישה...; (4) בחורה שמתחתנת מוקדם חושבת...; (5) בחורה שמתחתנת מוקדם מתנהגת...; (6) בחורה שמתחתנת מוקדם מרוויחה...; (7) בחורה שמתחתנת מוקדם מפסידה...; (8) מניעים המביאים בחורה להתחתן מוקדם...

התכנים שעלו בכל אחת מן התשובות קובצו בקטגוריות תוכן שנקבעו בהתאם לתשובות השכיחות ביותר לכל שאלה. במקרים של תשובות שלא השתייכו לאף אחת מקטגוריות התוכן הללו, הן קובצו בקטגוריה "אחר".

5. שאלון פרטים דמוגרפיים

חלק זה נוגע לרקע הסוציו-דמוגרפי של המשתתפות וכולל פרטים אישיים ונתוני הרקע של המשתתפת: גילה, הכיתה שלומדת בה, מצבה המשפחתי, מספר נפשות במשפחה, השכלת ההורים, עיסוקי ההורים, והישגיה הלימודיים לפי דיווחי התלמידה.

הליך

בשלב ראשון, התקבל אישור להעברת השאלונים ממנהלת המגזר הערבי במנח"י (בכל הנוגע להעברת שאלונים בתיכון שבפיקוח משרד החינוך) ומרשות החינוך הפלסטינית בבית לחם (בכל הנוגע להעברת שאלונים בתיכונים שבפיקוח הרשות הפלסטינית).

איסוף הנתונים התבצע בשני גלים. בגל הראשון נאספו נתונים בבית ספר תיכון שבפיקוח עיריית ירושלים. 130 שאלונים הועברו לתלמידות בכיתות י"ב ומתוכם הוחזרו 121 שאלונים. לאחר פסילת 11 שאלונים שמולאו חלקית, נשארו 110 שאלונים מלאים והם נכללו במחקר. בגל השני חולקו 140 שאלונים בארבעה בתי ספר במזרח ירושלים הנתונים לפיקוח הרשות הפלסטינית. מבין 124 השאלונים שהוחזרו, לאחר פסילת שאלונים שמולאו חלקית, נשארו 110 שאלונים מלאים שנכללו במחקר.

השאלון חולק לנבדקות בכיתותיהן בנוכחות החוקרת או מחנכת הכיתה או היועצת החינוכית. בעת חלוקת השאלונים הוסבר לתלמידות על מערך המחקר ומטרותיו. כמו כן הובהר להן כי אין תשובות "נכונות" או "לא נכונות". הובטחו להן אנונימיות בשאלונים וחופש ההחלטה האם למלא את השאלון. התלמידות התבקשו להקדיש חצי שעה מזמן למילוי השאלונים. סדר השאלונים היה כדלקמן; שאלון דמוגרפי, השאלון הפתוח, שאלון הערכה עצמית, שאלון התקשרות ושאלון ההתמודדות עם מצבי לחץ.

ממצאים

להלן תיאור ממצאי המחקר: בשלב הראשון נעשתה השוואה בין קבוצת המאורסת לקבוצת הרווקות בכל אחד משלושת המשתנים הבלתי תלויים (הערכה עצמית, התקשרות, התמודדות עם מצבי לחץ). בשלב השני נותחו התכנים שהועלו בשאלון האיכותני ברמת ההיגדים.

הערכה עצמית

נמצא הבדל מובהק בין קבוצת המאורסות לקבוצת הרווקות במשתנה הערכה עצמית $(F(1,195)=7.52, p=.007)$, כאשר ממוצע ההערכה עצמית בקבוצת המאורסות נמוך יותר מממוצע הערכה עצמית של הרווקות $(M=1.65, SD=0.16, M=1.59, SD=0.16)$. בהתאמה $(SD=0.16, 1.63)$ היה עצמית היה $(SD=0.16, 1.63)$.

סגנונות התקשרות

חושבו ממוצעים בכל אחד משלושת סגנונות ההתקשרות (ראה לוח 1).

לוח 1: ממוצעים וסטיית התקן של סגנונות ההתקשרות של המשתתפות

סטיית התקן	ממוצע	סגנון התקשרות	
0.98	3.99	בטוח	כלל המשתתפות
1.03	3.37	אמביוולנטי	
1.12	4.16	נמנע	
1.01	4.08	בטוח	רווקות
0.93	3.26	אמביוולנטי	
1.14	4.06	נמנע	
0.94	3.89	בטוח	מאורסות
1.13	3.49	אמביוולנטי	
1.09	4.26	נמנע	

סגנון ההתקשרות המאפיין את כלל הנערות, על פי דיווחיהן, הוא סגנון ההתקשרות הנמנע, כאשר הרווקות מבליטות יותר את סגנון ההתקשרות הבטוח, ולעומתן, המאורסות מבליטות את סגנון ההתקשרות הנמנע. לא נמצאו הבדלים מובהקים בין קבוצת המאורסות לקבוצת הרווקות בשלושת סגנונות ההתקשרות: סגנון ההתקשרות הבטוח $(F(1,201)=1.82, n.s.)$, סגנון ההתקשרות החרד $(F(1,200)=2.66, n.s.)$, וסגנון ההתקשרות הנמנע $(F(1,198)=1.54, n.s.)$.

דפוסי התמודדות

לוח 2 מתאר את שלושה-עשר דפוסי התמודדות. לבדיקת ההבדל בדפוסי ההתמודדות בין קבוצות המחקר נערכו ניתוחי שונות חד-גורמיים. ברוב דפוסי ההתמודדות לא נמצאו הבדלים מובהקים בין הקבוצות (לאחר תיקון בונפרוני) אך במקצת הדפוסיים נמצאו הבדלים מובהקים $(p<.005)$ בין שתי הקבוצות: (1) "התמודדות אקטיבית" $(F(1,194)=10.28, p=.002)$ – נראה כי ממוצע קבוצת הרווקות גבוה יותר מממוצע קבוצת המאורסות; (2) "התנתקות מנטלית" $(F(1,201)=11.82, p=.001)$ – כאשר ממוצע קבוצת המאורסות גבוה יותר לעומת ממוצע קבוצת הרווקות.

לוח 2: ממוצעים וסטיות התקן של סגנונות התמודדות במצבי לחץ לפי דיווח המשתתפות

מאורסות		רווקות		כללי		קבוצת המחקר
מ. (ס.ת.)	מ. (ס.ת.)	מ. (ס.ת.)	מ. (ס.ת.)	מ. (ס.ת.)	מ. (ס.ת.)	
2.72	(0.73)	3.02	(0.62)	2.89	(0.69)	התמודדות אקטיבית
2.27	(0.62)	1.99	(0.54)	2.12	(0.6)	התנתקות מנטלית
2.39	(0.70)	2.35	(0.63)	2.37	(0.67)	מיקוד ברגשות וביטויים
2.67	(0.62)	2.57	(0.78)	2.62	(0.72)	חיפוש תמיכה חברתית מסיבות אינסטרומנטליות
2.26	(0.70)	2.02	(0.67)	2.13	(0.67)	הכחשה
2.3	(0.61)	2.44	(0.60)	2.39	(0.61)	דיכוי פעילויות מתחרות
2.9	(0.73)	3.17	(0.66)	3.06	(0.71)	תכנון
2.95	(0.59)	2.8	(0.65)	2.92	(0.63)	פירוש חיובי וגדילה
2.61	(0.67)	2.47	(0.71)	2.54	(0.70)	קבלה
2.97	(0.59)	2.94	(0.58)	2.96	(0.58)	פנייה לדת
2.09	(0.73)	1.85	(0.63)	1.97	(0.69)	התמודדות על-ידי התנתקות מעיסוק
2.65	(0.60)	2.79	(0.61)	2.73	(0.61)	התמודדות מאופקת
2.82	(0.77)	2.5	(0.84)	2.66	(0.83)	חיפוש תמיכה חברתית רגשית וביטוי רגשות

קשר בין משתני המחקר

בדרך כלל ומלבד שתי הקבוצות, נמצא מתאם שלילי מובהק בין סגנון התקשרות "בטוח" לדפוס של "הכחשה" בהתמודדות עם מצבי לחץ ($r = -.26, p < .001$) ולדפוס של "התנתקות מנטלית" ($r = -.20, p = .004$). נמצא שיש מתאם חיובי בין סגנון התקשרות אמביוולנטי לקטגוריות ההתנתקות המנטלית בהתמודדות עם מצבי לחץ ($r = .24, p = .001$). אמנם נמצא קשר שלילי בין סגנון התקשרות זה להערכה עצמית ($r = -.25, p = .001$). נמצא גם מתאם שלילי בין הערכה עצמית לסגנון ההתקשרות נמנע ($r = -.27, p < .001$).

כמו כן נבחנו המתאמים בין ההערכה עצמית לדפוסי התמודדות עם מצבי לחץ. נמצא מתאם חיובי בין הערכה עצמית ל"פירוש חיובי וגדילה" ($r = .26, p < .001$). לעומת זאת, נמצאו מתאמים שליליים בין הערכה עצמית לדפוסי ההתמודדות האלה: "הכחשה" ($r = -.35, p < .001$); "התמודדות על ידי התנתקות מעיסוק" ($r = -.41, p < .001$); "התנתקות מנטלית" ($r = -.35, p < .001$).

בניתוח לפי קבוצות לא נמצאו מתאמים מובהקים בין משתני המחקר בקרב קבוצת הרווקות. הממצאים הבאים נוגעים לקבוצת המאורסות: נמצא מתאם שלילי בין הערכה עצמית לסגנון התקשרות אמביוולנטי ($r = -.32, p = .001$) וסגנון התקשרות נמנע ($r = -.34, p = .001$). נוסף על כך, נמצא מתאם חיובי בין דפוס התמודדות "הכחשה" לסגנון

התקשרות אמביוולנטי ($r = .30, p = .001$). נוסף על כך, נמצאו מתאמים שליליים בין הערכה עצמית לסגנון התמודדות "הכחשה" ($r = -.34, p < .001$); "התמודדות על ידי התנתקות מעיסוק" ($r = -.47, p < .001$); "התנתקות מנטלית" ($r = -.33, p = .001$).

פרק איכותני – השלמת משפטים

בטבלאות האלה מוצגת התפלגות התשובות שהתקבלו בשמונה היגדים פתוחים לפי דיווחי המשתתפות הן הרווקות והן המאורסות.

לוח 3: שכיחות והתפלגות התשובות לגבי היגד "נישואין בעיניי הם...."

קטגוריות	שכיחות בקרב כלל המשתתפות	אחוזים %	שכיחות בקרב בנות מאורסות (N=95)	שכיחות בקרב בנות רווקות (N=106)
יציבות, מחויבות, אחריות והבנה הדדית	64	30.9	28	36
דתי-תרבותי	32	15.5	13	19
מימוש רגשי-אהבה	24	11.6	15	9
עמדה שלילית	18	8.7	6	12
אינסטרומנטלי	11	5.3	5	6
אחר	52	25.1	28	24

מן הממצאים בלוח 3 עולה כי התפיסה השכיחה ביותר לגבי נישואין בקרב הנשאלות היא מצב המתאפיין ביציבות, מחויבות, אחריות והבנה הדדית. כמו כן נראה כי מספרן של הנשאלות הרואות את הנישואין כדבר אינסטרומנטלי, נמוך יחסית (רק 5% מכלל המשתתפות). לא נמצאו הבדלים מובהקים בין עמדות הרווקות לעמדות המאורסות לגבי היגד זה ($\chi^2(5,201) = 5.44, n.s.$).

לוח 4: שכיחות והתפלגות התשובות לגבי היגד

"נישואין מוקדמים הם, בעיניי...."

קטגוריות	שכיחות	אחוזים %	שכיחות בקרב בנות מאורסות (N=95)	שכיחות בקרב בנות רווקות (N=106)
עמדה שלילית	106	51.2	38	68
קבלת החלטות והתמודדות עם לחצים	18	8.7	6	12
עמדה חיובית	18	8.7	15	3
דתי-תרבותי	14	6.8	7	7
אמצעי לקיום יחסי-מין ולמימוש פנטזיות לגבי נישואין	12	5.8	21	7
אחר	32	15.5	5	11

מן הממצאים בלוח 4 עולה כי כמחצית מכלל הנשאלות רואות בנישואין מוקדמים דבר בלתי רצוי. נמצא הבדל מובהק בין עמדות הרווקות לעמדות המאורסות לגבי היגד זה ($\chi^2(5,200)=20.8, p=0.04$). אפשר לראות שכשני שליש (63%) מן הרווקות מצדדות בעמדות שליליות לגבי נישואין מוקדמים (לעומת 40% מקרב המאורסות).

**לוח 5: שכיחות והתפלגות התשובות לגבי היגד
"בחורה שמתחתנת מוקדם חושבת ש..."**

שכיחות בקרב בנות רווקות (N=102)	שכיחות בקרב בנות מאורסות (N=90)	אחוזים %	שכיחות	קטגוריות
48	36	40.6	84	הנישואין יביאו למימוש הפנטזיות שלה
26	15	9.8	41	אינסטרומנטלי
11	27	18.4	38	הנישואין המוקדמים הם פתרון, אך יש להם גם מחיר
10	7	8.2	17	היכולת למצוא בן זוג מתאים
3	2	2.4	5	הנישואין ישפרו את מעמדה החברתי
4	3	3.4	7	אחר

נמצא הבדל מובהק בין שתי הקבוצות ($\chi^2(5,192)=11.57, p=0.04$) בתשובות המאורסות בהיגד זה. הרווקות מדגישות יותר את הפנטזיות לגבי נישואין (47% לעומת 40% בקרב המאורסות), ואת ההיבט האינסטרומנטלי (25% לעומת 17% בקרב המאורסות) כמניעים את הבחורות להינשא מוקדם. המאורסות רואות יותר בנישואין מוקדמים סוג של פתרון הכרוך במחיר (30% לעומת 11% בקרב הרווקות).

**לוח 6: שכיחות והתפלגות התשובות לגבי היגד
"התנהגותה של בחורה המתחתנת מוקדם היא..."**

שכיחות בקרב בנות רווקות (N=104)	שכיחות בקרב בנות מאורסות (N=86)	אחוזים %	שכיחות	קטגוריות
56	39	45.9	95	התנהגות בלתי הולמת
25	9	16.4	34	התנהגות המלמדת על ערך עצמי נמוך ושיקול דעת מוטעה
11	21	15.5	32	התנהגות הולמת
13	17	14.5	30	אחר

מלוח 6 עולה כי יש הבדל בין האופן שבו רואות המאורסות לעומת הרווקות את התנהגות הבחורה שמתחתנת מוקדם ($\chi^2(4,192)=13.29, p=0.01$). הרווקות רואות את התנהגותן של נערות הנישואות מוקדם יותר כבלתי הולמת (54% לעומת 45% בקרב המאורסות),

לעומתן, המאורסות נוטות יותר לראות את התנהגותן כהולמת (20% לעומת 13% בקרב הרווקות).

**לוח 7: שכיחות והתפלגות התשובות לגבי ההיגד
"בחורה שמתחתנת מוקדם מרגישה..."**

שכיחות בקרב בנות רווקות (N=109)	שכיחות בקרב בנות מאורסות (N=93)	אחוזים %	שכיחות	קטגוריות
5	25	33.8	70	רגשות שליליים
32	20	5.1	52	רגשות אמביוולנטיים
14	6	14.5	30	רגשות חיוביים
8	12	9.7	20	תחושת ערך עצמי נמוך ואי-יכולת עמידה בלחצים
3	7	4.8	10	התחושה כי מצאה גבר הולם
7	13	9.7	20	אחר

נבחין בהבדלים בין שתי הקבוצות לגבי ההיגד זה. שיעור הרווקות המייחסות רגשות שליליים לבחורה המתחתנת מוקדם (41% גבוה לעומת שיעור המאורסות המצדדות בכך (27%), $(\chi^2(5,202)=11.62, p=0.04)$. עם זה עדיין שכיחות התשובות המייחסות לבנות הנישאות מוקדם רגשות שליליים בקרב הנערות המאורסות היא השכיחה ביותר מכלל התשובות שהתקבלו אצלן.

**לוח 8: שכיחות והתפלגות התשובות לגבי ההיגד
"בחורה שמתחתנת מוקדם מפסידה..."**

שכיחות בקרב בנות רווקות (N=111)	שכיחות בקרב בנות מאורסות (N=94)	אחוזים %	שכיחות	קטגוריות
48	48	46.4	96	את ילדותה, התבגרותה, חוס הוריה והחופש שלה
54	29	40.1	83	את שאיפותיה, לימודיה, תעסוקתה וחלומותיה
2	9	5.3	11	לא מפסידה שום דבר
0	4	1.9	4	גם מרוויחה וגם מפסידה (אמביוולנטי)
7	4	5.3	11	אחר

מלוח 8 עולה הבדל בין עמדות שתי הקבוצות $(\chi^2(4,205)=15.5, p=0.004)$: שכיחותה של העמדה שלפיה בחורה הנישאת מוקדם מפסיקה את שאיפותיה, לימודיה, תעסוקתה וחלומותיה גבוהה יותר בקרב הרווקות (49% לעומת 31% בקרב המאורסות). לעומת

זאת, שכיחות העמדה שלפיה הבחורה אינה מפסידה דבר שכיחה יותר בקרב המאורסות (10% לעומת רק כ-2% בקרב הרווקות).

**לוח 9: שכיחות והתפלגות התשובות לגבי ההיגד
"בחורה שמתחתנת מוקדם מרוויחה..."**

שכיחות בקרב בנות רווקות (N=109)	שכיחות בקרב בנות מאורסות (N=93)	אחוזים %	שכיחות	קטגוריות
59	23	39.6	82	מרוויחה אבל גם מפסידה (אמביוולנטי)
36	36	34.8	72	גבר מתאים, יציבות, ילדים
7	14	10.1	21	שום דבר
3	9	5.8	12	רווח במישור דתי-תרבותי
3	4	3.4	7	מילוי צורך שהיה לה (אינסטרומנטלי)
1	7	3.9	8	אחר

נמצא הבדל מובהק בין הקבוצות ($\chi^2(5,202)=24.67, p=0.001$). שכיחותה של העמדה שלפיה בחורה הנישאת מוקדם לא מרוויחה שום דבר גבוהה יותר בקרב המאורסות (15% לעומת 6% בקרב הרווקות). נוסף על כך, שיעור המאורסות הגורסות כי נישואין מוקדמים כרוכים ברווח ובהפסד בו בזמן (25%) נמוך יותר משל הרווקות (54%).

**לוח 10: שכיחות והתפלגות התשובות
לגבי המניעים המביאים בחורה להתחתן מוקדם**

שכיחות בקרב בנות רווקות (N=107)	שכיחות בקרב בנות מאורסות (N=93)	אחוזים %	שכיחות	קטגוריות
36	29	31.4	65	רקע משפחתי סוציו-אקונומי
23	25	23.2	48	התמודדות עם מצב לחץ
23	25	23.2	48	חתן מתאים, קיום יחסי מין ופנטזיות לגבי נישואין
21	7	13.5	8	הישגים לימודיים נמוכים
2	7	4.3	9	מניעים תרבותיים-דתיים
2	0	1.0	2	אחר

מהממצאים לעיל ניכר כי יש הבדל מהותי בין דיווחיהן של הבנות משתי הקבוצות לגבי מניעים המביאים בחורה להתחתן מוקדם ($\chi^2(5,200)=11.78, p=0.038$). המאורסות צידדו יותר בכך שהמניע לנישואין מוקדמים הוא הישגים לימודיים נמוכים מאשר הרווקות (21% ו-7%, בהתאמה).

ניתוח של השלמת המשפטים של השאלות הפתוחות

באשר לתפיסת נישואין (בדרך כלל לאו דווקא נישואין בגיל צעיר), נמצא כי הנשאלות – רווקות ומאורסות כאחת – תופסות נישואין כדבר המביא ליציבות וכרוך במחויבות ואחריות:

"יציבות והנאה בחיים חדשים מלאים אושר ועצב, נוחיות ועייפות, לקיחת אחריות."

"אם זה בגיל המתאים אז זה יציבות, סותרה (שמירה על כבוד האישה), ביטחון. זה שומר על בחורים מניאוף."

יש שהדגישו את הנישואין כמצווה דתית חשובה:

"השלמת מצוות דתיות. באסלאם להתחתן משתווה לקיום חצי מהמצוות הדתיות לכן זה נקרא חצי דת."

אף שרוב הנשאלות הביעו עמדות עקרוניות חיוביות כלפי נישואין בדרך כלל, בולטות כמה עמדות עקרוניות שליליות כלפי נישואין (בעיקר מפי רווקות):

"זה נזק לאדם כמו עישון שמזיק לבריאות, במיוחד אם זה לפני גיל 18."

"בעיניי זה לקבור את האדם בחיים כי העומס כבד והעצב והסבל גדולים."

לעומת זאת, באשר לדבריהן של הנשאלות במישרין על נישואין מוקדמים, מרבית הנשאלות הרווקות ציינו כי מדובר בדבר בלתי רצוי:

"החלטות כושלות לאנשים שפועלים מלחץ או מכריחים אותם או שזה החברה ההמנטליות."

"טעות רצינית. אני עדין לא גיבשתי זהות אז איך אבחר שותף לחיים כל עוד לא גיבשתי זהות, זה עוול לשני הצדדים."

"החלטה פזיזה של נערה שיש לה חלום או שהיא במצוקה ורוצה לברוח מהמצב."

"בית-קברות לנערים ונערות."

עמדות דומות נמצאו גם בקרב חלק מן המשתתפות מקבוצת המאורסות:

"זה תסביך נפשי שבן-אדם שפוי לא היה מאפשר את זה לעומת בן-אדם לא שפוי שכן בעד."

"בכנות, זוהי טעות גדולה כי האחריות היא גדולה וכבדה, לא מדובר ביום יומיים, זה קשר לכל החיים. אני אומרת את זה מניסיוני (כמאורסת)."

בין התשובות נמצאו גם היגדים הנוגעים לפנטזיות הקשורות לנישואין מוקדמים:

"חולשה באישיות הנערה, הבדידות והרצון שלה לקיים חיי אישות ומין, הרצון שלה בנוכחות גבר בחייה גורמת לה לחשוב שנישואין הם הדרך היחידה לאושר".

כמה מהמשתתפות ראו בנישואין מוקדמים אמצעי נתפס להתמודדות עם מצבי לחץ ולבריחה. להלן כמה היגדים מפי רווקות:

"אולי הבחורה סובלת מבעיות משפחתיות והיא רוצה להיפטר מזה לכן היא בורחת לנישואין."

"גיל שבו הבחורה מרגישה צורך בשינוי בחיים שלה לכן היא מתחתנת בלי לחשוב או אפילו להיות מודעת שהנישואין הללו עלולים להזיק לה ולילדיה."
בהקשר זה, היגד ברור מפי מאורסת:

"להיפטר מהכבלים המשפחתיים ולקבל החלטות בעצמי."

עם זה, כצפוי, רוב המאורסות מביעות עמדות חיוביות יותר כלפי הנישואין המוקדמים:

"אם יש מודעות ושביעות רצון אז אין שום בעיה."

"חיי אושר ועושר ונוחיות לחלק מן האנשים."

באשר לתפיסות הנשאלות לגבי מחשבות הנוגעות לנערות הנישאות מוקדם, מן הממצאים עולה כי הרווקות מעניקות לבחורות הנישאות בגיל צעיר את התפיסה שלפיה הנישואין יביאו לידי מימוש פנטזיות שלהן בתחום המיני והרגשי, בעוד שרק כשליש מהמאורסות חושבות כן. להלן דוגמאות מהיגדי הרווקות:

"שאביר על סוס לבן יגאל אותה מייסוריה וייקח אותה לעולם שכולו אושר."

"עסוקה בלצאת לטייל, להתלבש, באיך לא ללמוד ולעזוב את בית הספר. היא מתעניינת בדברים שלא מתאימים לגיל שלה ואולי גם היא עסוקה במין."

"שהנישואין יצילו אותה מהאחריות, מהסבל והחסך שמאפיין את חייה ועוברת לחיים שאין בהם אחריות ונטל."

"חתן, שמלה לבנה, זהב, להשתחרר מהכבלים של ההורים, להיות עצמאית."

דוגמאות מהיגדי המאורסות בהקשר זה:

"חופש, טיולים ואהבה."

"שהיא בדרך להקים את הממלכה הפרטית שלה."

כרבע מן המאורסות סבורות כי בחורות הנישאות בגיל צעיר חוות התפכחות-מה ורואות בנישואין מוקדמים פתרון הכרוך במחיר ובאחריות:

"שהנישואין הם תענוג והנאה, היא לא חושבת על גודל האחריות."

"לפעמים (נערה אחרת) חושבת על הבגדים והתכשיטים אבל אני חושבת אחרת, חושבת על לגדל ילדים."

באשר לתפיסת התנהגותן של נערות הנישאות בגיל צעיר, המאורסות והרווקות כאחת ציינו כי מדובר בהתנהגות בלתי הולמת. להלן דוגמאות מפי הרווקות:

"(מתנהגת) בצורה לא הולמת כי היא בורה."

"מעשים שטותיים של גיל ההתבגרות שנובעים מחוסר מחשבה."

"עוזבת את בית הספר, מוותרת על חלומותיה, האחריות כבדה על כתפיה ולכן היא מאבדת את הדרך."

"כל הזמן מדברת על הארוס או על הבעל."

"תציית להוראות של הבעל, מושפעת מאד מהסביבה והביקורת."

עם זה בקרב חלק מהמאורסות יש הרואות את התנהגותן של נערות הנישאות מוקדם כהולמת:

"ניסיון להיות בשליטה בכל התחומים ולחיות בשלום עם בעלה."

"תיקח אחריות ולא תזלזל."

באשר לדרך שבה הנשאלות תופסות את רגשותיהן של נערות הנישאות מוקדם, בשתי הקבוצות (אם כי בעיקר אצל הרווקות), התשובה השכיחה ביותר הייתה כי הן חשות ברגשות שליליים. דוגמאות להיגדים מפי הרווקות:

"בדידות, חוסר יכולת לשאת את האחריות."

"ייאוש ואובדן חום ההורים."

"תרגיש חרטה אחרי הנישואין למרות שבהתחלה היא תרגיש אושר."

דוגמאות מפי המאורסות:

"שאיין לה שקט נפשי ושנגזלו ממנה זכויות בסיסיות."

"שמחה, אבל מניסיוני לפעמים גם פחד ולפעמים ייאוש ודיכאון, אני כל הזמן חוששת שלא נבין אחד את השני."

כמה מהמאורסות מעניקות לנערות הנישאות מוקדם תחושה של ערך עצמי נמוך ואי-יכולת עמידה בלחצים:

"שהחיים הם ימים חולפים והיא סתם מכונה להולדת ילדים, לשרת את בעלה."

"שהיא צועדת בסולם החיים בלי סדר או דירוג ואולי המדרגות הללו הן לא מסודרות או חסר בהן מדרגות אז היא מתחנתת כדי לברוח."

"שהיא אובייקט למכירה."

מנגד העניקו להן המאורסות גם תחושות חיוביות:

"גאוה, היא חושבת שהיא יפה ויש לה משהו מיוחד."

"שהיא כבשה את העולם ולא בזבה את עצמה."

באשר להפסד שנוצר לאחר נישואין מוקדמים, כמחצית מן הנשאלות בכל אחת מן הקבוצות ציינו כי בנות הנישאות בגיל צעיר מפסידות את ילדותן, את התבגרותן, את חוס הוריהן ואת החופש שלהן. להלן דוגמאות מפי הרווקות:

"הימים היפים בהתבגרות והילדות."

"חופש, נעורים, זמנים של השתטות כמו חברותיה עם כל מה שמשמע מהדבר: עצב ושמחה, אהבה ושנאה, צחוק ובכי."

"החופש להיות רווקה, חופש הביטוי, חוס הוריה, מימוש היכולות שלה."

דוגמאות מפי המאורסות:

"היכולת להתנער מהאחריות, להשתטות, להגיד מה שהיא חושבת."

"החוס של הוריה ואהבת האחים והאחיות."

"הימים היפים ביותר בחייה, הנעורים והיא מפקידה את גורלה בידי מישהו שלא מבין את הרגשות הילדותיים שלה."

מנגד כשנשאלו לגבי הרווח שמתקבל מן נישואין מוקדמים, התשובה השכיחה ביותר אצל המאורסות מפנה אל הרווח של גבר מתאים, יציבות וילדים:

"ילדים שהיא תגדל בזמן שהיא צעירה וחזקה."

"חוס הבעל ומשפחתו, אהבת ילדיה, היכולת להיות עצמאית בניהול ענייניה."

בקרב הרווקות התשובה השכיחה ביותר הייתה כי בחורה שמתחתנת מוקדם מרוויחה ומפסידה בו בזמן:

"כלום, אבל כן סיפוקים מיניים."

"שתי משפחות – משפחתה ומשפחת בעלה, אבל בכל זאת לפני הזמן."

באשר למניעים המביאים בחורה להינשא מוקדם, התשובה השכיחה ביותר בשתי הקבוצות הייתה הרקע הסוציו-אקונומי הנמוך שלהן:

"העוני."

"המצב הכלכלי."

"העול הכלכלי."

"חמדנות של ההורים והצורך שלהם להיפטר מהעול הכלכלי הכרוך בגידול הנערה."

גם הישגים נמוכים בבית הספר צוינו כמניע לנישואים מוקדמים, אם כי בקרב הרווקות שיעור המצדד בעמדה זו זה גבוה יחסית ואפשר לראותם בהקשר הרחב יותר של תפיסת הנישואין כאמצעי להתמודדות עם מצבי לחץ באמצעות בריחה. לדברי הרווקות:

"ההורים, לברוח מהבעיות שלה, השעמום שהיא מרגישה בגיל ההתבגרות, הישגים נמוכים."

"אולי מגבילים אותה בבית הוריה, או האבא עצבני ומתוסבך והיא לא יכולה לסבול את הבית, אולי כדי לברוח מעול הלימודים והבית."

"היחס הרע של ההורים והאחים, מצב כלכלי קשה, מנטליות מיושנת של ההורים שחושבים שהיא חייבת להתחנך כדי שלא תהיה מופקרת מינית."

לדברי המאורסות:

"לברוח מאנשים במשפחה, לשמור את עצמה מרכילויות סביב התנהגותה המינית אפילו אם זה לא נכון."

"לברוח ממציאאות קשה או אהבה נכזבת, אבל היא נופלת בבעיה קשה יותר. התערבות כולם, האחים, בהתנהגותה. אם זה היה תלוי בהם היו מפעילים אותה על שלט רחוק, כדי שתתאים לכל אחד ואחד."

"בשבילי זה האהבה, לעומת האחרות שזה לברוח מההורים והלחצים. ולבסוף כמה מהרווקות ומהמאורסות ציינו את הפנטזיות הרבות מנישואין כמניע המעודד נישואין מוקדמים. לדברי הרווקות:

"הרצון לצאת ולטייל."

"הגשמת החלומות בהקיץ והפנטזיות של גיל ההתבגרות, הצורך להתבלט."

לדברי אחת המאורסות:

"התאהבות בבחור שיגשים את חלומותיה."

אצל כמה מהמשתתפות עלתה התמה של הלחץ החברתי והקנאה בחברות שהתארסו כמניע לנישואין מוקדמים. כך לדוגמה אחת המאורסות מציינת:

"מקנאה, בגלל שהחברות התארסו."

דיון

לצד הספרות המחקרית המקיפה והנרחבת הדנה במאפיינים התרבותיים, הדתיים, החברתיים והכלכליים העומדים בבסיס תופעת הנישואין של קטינות כפי שסוכמו במבוא, במחקר החלוץ הנוכחי נבחן הקשר בין משתנים אישיים-אישיותיים (הערכה עצמית, סגנון התמודדות וסגנון התקשרות) להחלטה לגבי נישואין מוקדמים וזאת בקרב מתבגרות פלסטיניות במזרח ירושלים.

השערת המחקר הראשונה הייתה כי ימצא קשר בין ההערכה העצמית של המתבגרות לדחיית גיל הנישואין וכי ימצא הערכה עצמית נמוכה יותר יחסית בקרב המאורסות בפועל. הבחירה במשתנה ההערכה עצמית וחקר הקשר שבינו לנישואין מוקדמים באוכלוסייה הנדונה מבוססת גם על הטיעון של גיליגן (1995), המדגישה את "משבר

הדימוי העצמי" המאפיין בנות בגיל ההתבגרות שהתפתחות הזהות העצמית שלהן מוגבלת ומתאפשרת רק באמצעות אחרים, ביניהם ההורים, החברה ובני המין השני, ובמשקל העצום שהן מעניקות למערכות יחסים אלו. ייתכן שזהו אחד ההסברים לקשר האפשרי שבין ההערכה העצמית לתזמון הנישואין, כלומר כשהן יתפסו את הנישואין כאמצעי להעלאתה של ההערכה העצמית שלהן (Leary, 1999).

ועוד זאת, מחקרים קודמים מצאו מתאם חיובי בין בריאות נפשית לתזמון הנישואין והראו נטייה גבוהה יותר לנישואין מוקדמים בקרב מתבגרים המתאפיינים ברמות נמוכות של בריאות נפשית (Forthofer et al., 1996). לפיכך במחקר זה נמצא כי ממוצע ההערכה עצמית בקבוצת המאורסות לפי דיווחיהן, היה נמוך יותר מבקרב הרווקות. חיזוק לממצא זה התקבל גם מהמחקר האיכותני, שבו עלו היגדים הקושרים לנערות הנישואות מוקדם ערך עצמי נמוך.

תאוריות פמיניסטיות מציעות נדבך אחר להסבר הממצאים. הן גורסות כי מתבגרות נוטות להשאיר אופציות פתוחות וגמישות יחסית של זהות, כך שזהותה של האישה תושלם עם הנישואין והאימהות. אם נראה ממצאי מחקרים שלפיהם רבות מן הנשים הנישואות מוקדם הן אלה שמצליחות פחות בבית הספר, אזי נמצא כי רבות ממשותתפות המחקר הזה ראו בכישלון בלימודים מניע אפשרי לנישואין מוקדמים. אי-הצלחה בלימודים מעידה על הערכה עצמית אקדמית נמוכה (Gaughan, 2002; Tashakkori, et al., 1987), המשפיעה בתורה על ההערכה העצמית הגלובלית של הנערות (Alsaker, 1989).

מכאן ייתכן שהחלטתן של נערות אלה להקדים את נישואיהן נתפסת אמצעי להעלאת ההערכה העצמית שלהן באמצעות השלמת גיבוש זהותן. היטיבה לבטא זאת משתתפת מאורסת: "שהיא (זו שנישאת מוקדם) צועדת בסולם החיים בלי סדר או דירוג ואולי המדרגות הללו הן לא מסודרות או חסר בהן מדרגות."

הדבר מחזק את טענתו של לוי (2011) שלפיה נישואין בגיל שבו הזהות טרם התעצבה עלולים לטמון בחובם פוטנציאל רב לדיסהרמוניה ולהפרעה בסדר ההתפתחות התקינה כפי שהיא מקובלת בתרבות המערבית המודרנית. נערה רווקה משלימה ומבארת זאת במונחים של גיבוש זהות: "אני עדיין לא גיבשתי זהות, איך אבחר שותף לחיים כל עוד לא גיבשתי זהות?". כלומר מדובר בנערות שטרם השיגו זהות עצמית מגובשת, ועל כן הערך העצמי שלהן נמוך ומשום כך הן חושבות שנישואין יעלו את הערך העצמי שלהן.

מנגד יש יסוד להניח כי הבנות המאורסות תפסו את האירוסין והנישואין כמעין "כרטיס כניסה חברתי" לנשיות המקובלת ולחברה בכלל. עקב כך הן תופסות את האירוסין והנישואין כאמצעי שיוציא אותן מן המצב הסיפי (לימינלי) ויביא אותן לשלב ההתפתחות הגבוה ביותר שהן יכולות להגיע אליו – שלב המעורבות במערכות היחסים (גיליגן, 1995). כדברי אחת המשתתפות: "(נישואין הם) עולם וחברה חדשה, מהווה תקופת מעבר מההתבגרות והחופש לתקופת המחויבות והמגבלות, אולי ליציבות".

השערת המחקר השנייה הייתה כי ימצאו קשרים בין סגנונות התמודדות עם מצבי לחץ לתזמון הנישואין, כשדפוסי התמודדות ממוקדי בעיה וממוקדי רגש יהיו שכיחים בקבוצת

הרווקות יותר מקבוצת המאורסות, בעוד שדפוסים הקשורים בהימנעות וניתוק יהיו שכיחים בקבוצת המאורסות יותר מקבוצת הרווקות. השערה זו אוששה חלקית.

נמצא כי דפוס ההתמודדות האקטיבי שכיח בקבוצת הרווקות יותר מקבוצת המאורסות, בעוד שדפוס ההתמודדות של התנתקות מנטלית שכיח בקבוצת המאורסות יותר מקבוצת הרווקות. באשר לשאר דפוסי ההתמודדות לא נמצאו הבדלים מובהקים בין הקבוצות. תמיכה להשערה זו התקבלה גם מן התשובות על השאלון הפתוח, כשרווקות ומאורסות כאחת ראו בבריחה ממצאיאות מעיקה ומלחצים מניע לנישואין מוקדמים: בריחה מלחצים בבית מצד ההורים או האחים או שניהם ("אם זה היה תלוי בהם – היו מפעילים אותה על שלט רחוק, כדי שתתאים לכל אחד ואחד"); בריחה מהגבלות על המיניות; בריחה מנורמות משפחתיות חונקות ("מנטליות מיושנת של ההורים"); בריחה מרכילויות ("לשמור את עצמה מרכילויות סביב התנהגותה המינית אפילו אם זה לא נכון"); בריחה משעמום בבית הספר; בריחה ממצב כלכלי קשה.

ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם כמה מחקרים המחדדים את ה"פנטזיה הכפולה" שבנישואין: מצד אחד "בריחה מ..." – הפנטזיה כי הנישואין הם מתכון בטוח לפתרון כל הבעיות (חיטיב ואיזיקוביץ, 2012; מסרי, 2011), ומצד אחר "בריחה אל" – הציפייה כי הנישואין יביאו לידי מימוש של כל הפנטזיות הרומנטיות הנאיביות (Ouis, 2009). התקמה של "בריחה אל" בלטה בתשובות הפתוחות: "הגשמת החלומות בהקיץ והפנטזיות של גיל ההתבגרות"; "בדרך להקים את הממלכה הפרטית"; "שהאביר על סוס לבן יגאל אותה מייסוריה וייקח אותה לעולם שכולו אושר"; "חופש, טיולים ואהבה"; "הבגדים והתכשיטים".

מניע אחר שקיבל ביטוי בתשובות המשתתפות הוא הצורך לברוח מהדיכוי המיני שנוצר לאחר הסודיות והטאבו האופפים את נושא המין בכלל וקיום יחסי מין בפרט (שראבי, 1973). כמה מהנשאלות ראו בנישואין מפלט מן האפשרות לניאוף, הן באזכור נושא ה"סוֹתְרָה" (שמירה על כבוד המשפחה), והן בציטוטים, כמו "זה שומר על בחורים מניאוף", "שהיא חייבת להתחתן כדי שלא תהיה מופקרת מינית". הסבר אפשרי מנקודת מבט סוציו-תרבותית קשור לכך שחלק מן ההתפתחות של הבת בחברות מסורתיות היא ההכרה בכך שאינה מורשית או יכולה "לפרוש כנפיים" ולפתח עצמאות, ובשל כך האופציה הלגיטימית היחידה שלה לבריחה ממצאיאות קשה ואף מעיקה היא באמצעות נישואין (גונר-שילה, 2008).

השערת המחקר השלישית הייתה כי יימצא מתאם חיובי בין סגנון התקשרות בטוח לנטייה לדחיית הנישואין ומתאמים חיוביים בין סגנון ההתקשרות הנמנע והחרד לנטייה להינשא בעודן קטינות. הבחירה במשתנה של דפוסי התקשרות מבוססת על כך שאחד המניעים הבולטים לנישואין מוקדמים הוא הרצון בהתקשרות ובקרה (Burchinal, 1965; Ireland, 1972). בעניין זה חשוב להבחין בין דפוסי ההתקשרות למיניהם ובהתנהגויות האופייניות להן בכל הנוגע לחיפוש קרבה זו (Hazan & Shaver, 1987; Mikulincer & Shaver, 2003), כשאפשר לצפות כי הנטייה להקדמת הנישואין תימצא בעיקר בקרב נערות המתאפיינות בדפוס התקשרות חרד, המתאפיין בחיפוש יתר של

קרבה, פחד מעצמאות, תלות יתר באחרים ומעורבות אובססיבית במערכות יחסים הגובלת בקנאה ובתגובות רגשיות קיצוניות משתנות.

המחקר הנוכחי לא הצליח לאשש השערה זו. אמנם נמצאה נטייה להבלטת סגנון ההתקשרות הבטוח בקרב הרווקות ונטייה להבלטת סגנון ההתקשרות הנמנע בקרב הנשואות, אולם לא נמצאו הבדלים מובהקים בין שתי הקבוצות (רווקות ומאורסות) בכל הנוגע לסגנונות ההתקשרות שלהן.

במחקר זה גם חושבו המתאמים בין שלושת המשתנים הבלתי תלויים מעבר לקבוצות. בקרב כל המשתתפות נמצא מתאם שלילי מובהק בין סגנון התקשרות בטוח לדפוס ההכחשה בהתמודדות עם מצבי לחץ ולדפוס ההתנתקות מנטלית ומתאם חיובי בין סגנון התקשרות אמביוולנטי להתנתקות המנטלית בהתמודדות. ממצא זה מחזק את ממצאי המחקר של סיפיג-קרנקה (Seiffge-Krenke, 2004), שחידד את הקשר שבין סגנון ההתקשרות הבטוח לדרך התמודדות אקטיבית.

באשר לקשר שבין סגנון התקשרות להערכה עצמית, נמצא קשר שלילי בין סגנונות ההתקשרות האמביוולנטי והנמנע להערכה עצמית. באשר לקשר שבין הערכה עצמית לדפוס התמודדות עם מצבי לחץ, נמצא מתאם חיובי בין הערכה עצמית ל"פירוש חיובי וגדילה" ומתאמים שליליים בין הערכה עצמית לדפוס ההתמודדות הבאים; "הכחשה", "התמודדות על ידי התנתקות מעיסוק" ו"התנתקות מנטלית". ממצאים אלה מחזקים ממצאים קודמים (נחאס, 2005; ; Dumont & Provost, 1999; Chapman & Mullis, 1999; Gershon et al., 1999) שלפיהם הערכה עצמית גבוהה קשורה באופן חיובי לשימוש באסטרטגיות התמודדות הממוקדות בבעיה (Dumont & Provost, 1999; Gershon et al., 1999) והערכה עצמית נמוכה קשורה לשימוש באסטרטגיות התמודדות של הימנעות וניתוק (Chapman & Mullis, 1999).

בקבוצת המאורסות נמצא מתאם שלילי בין הערכה עצמית לסגנון התקשרות אמביוולנטי וסגנון התקשרות נמנע. נוסף על כך, נמצא מתאם חיובי בין דפוס ההתמודדות "הכחשה" לסגנון התקשרות אמביוולנטי. כמו כן נמצאו מתאמים שליליים בין הערכה עצמית לסגנון התמודדות "הכחשה", "התמודדות על ידי התנתקות מעיסוק" ו"התנתקות מנטלית". לעומת זאת, בקרב הרווקות לא נמצאו מתאמים מובהקים בין משתני המחקר.

מן השאלון הפתוח עולה תמה שאינה קשורה במישרין לשאלת המחקר, ואולם יש בה כדי להציג זווית אחרת של תופעת הנישואין המוקדמים. בתשובותיהן של המאורסות עלו היגדים שמצד אחד קשרו לנערות הנישואות מוקדם כל מיני מחשבות, התנהגויות ורגשות שליליים והפגינו עמדות שליליות כלפי נישואין מוקדמים, בעוד שאת אירוסיהן המוקדמים הן ראו באור חיובי וסיפקו לכך צידוקים, מתוך יצירת חיץ בין המקרה הפרטי שלהן לתופעת הנישואין המוקדמים בכללותה. בין ההיגדים הללו:

"בשבילי זה האהבה, לעומת האחרות שזה לברוח מההורים והלחצים."

"נישואין כושלים במידה מסוימת כי זה לא מתבסס על מחשבה עמוקה וחשוב שאנחנו לא נעודד נישואין לפני גיל חמש עשרה."

ובכללם גם היגדים שהמאורסות קושרות לאלה הנישאות מוקדם (להוציא את עצמן...). התנהגות שטותית. ייתכן שהסבר לכך טמון ב"תאוריית הדיסוננס הקוגניטיבי", שלפיה אדם המאמין בעמדה מסוימת אך פועל בעמדה שונה מעמדה זו, יחוש תחושה בלתי נעימה של דיסוננס, חוסר הרמוניה. תחושה זו תדרבן אותו לשנות את עמדותיו או להתחיל להאמין בעמדה חדשה כדי להקטין את הדיסוננס (הקונפליקט) בין העמדה להתנהגות, כך שהתנהגותו תיראה בעיניו הכרחית וצודקת.

השלכות מעשיות בתחום הייעוץ החינוכי

שכיחות תופעת האירוסין הפורמליים במהלך שנות התיכון משקפת שינוי חברתי ותרבותי שמתחולל בחברה הערבית במעבר מחברה מסורתית לחברה מודרנית. בחברה הערבית קיימת מידה רבה מאוד של תמימות דעים באשר לתפקידו של בית הספר ואחריותו בגיבוש זהותם החברתית, האישית והתרבותית של התלמידים. עם זה העיסוק בנושאים, כגון זוגיות, קשר בין המינים, נישואין, הורות וחיי משפחה בבתי הספר הערביים מספק אתגר לא פשוט, בפרט במציאות שבה המתבגרות המאורסות עדיין נמצאות במסגרת הבית ספרית. קיימת מידה רבה של דו-ערכיות בקרב אנשי החינוך באשר לערכים ולנורמות ולאמונות שעל פיהן נדרשים לחנך תלמידים. בעיה זו מתעצמת עוד יותר על רקע המשבר שפוקד את מערכת החינוך בכלל ואת מערכת החינוך הערבי בפרט ועל רקע אחוזי הנשירה "מרקיעי השחקים" במזרח ירושלים (אבו-עסבה, 2001). על כן יש לקחת בחשבון את המורכבות בעבודה הייעוצית החינוכית בקהילות מסורתיות במונחים של מערכי אמונות ושל פרקטיקות חברתיות. הייעוץ עשוי להיתפס כמקדם ערכים מערביים ובהם חופש הרצון ואינדיבידואליות (העשויים "להתנגד" לנישואין בגיל צעיר), וכך מאיים על הערכים והנורמות של החברות הללו. המתח התמידי נע בין מתן כבוד למנהגים של החברה המסורתית, ובעצם בין ההבדלים התרבותיים הקיימים לשאיפה לקידומה של הרווחה האישית של היחידים ושל החברה וזאת בהתחשב בקונטקסט התרבותי הספציפי (Erhard & Erhard-Weiss, 2007).

בהתחשב במשתנים אלה אנו ממליצים להכין תכניות התערבות מניעתיות בית ספריות להכנה לחיי זוגיות ומשפחה ולחינוך מיני הייעודיות למגזר הערבי. בשל ממצאי מחקר זה, מומלץ כי התכניות הללו תתמקדנה לא רק בהיבטים התרבותיים של התופעה, אלא ברבדים האישיותיים שבמרכזם ההיבט הקוגניטיבי (עמדות ומחשבות), הרגשי (רגשות ופנטזיות) והתנהגותי (החלטות והוצאתן לפועל). חשוב שלתכנית זו תהיה אופי ספירלי, שראשיתה בכיתות בית הספר היסודי והמשכה עד לסיום התיכון. תכניות ההתערבות יופעלו בהנחיית היועצים והפסיכולוגים הבית ספריים, שילוו את המחנכים והמורים המופקדים על היישום בפועל של התכנית בכיתותיהם. חשוב להדגיש כי אפשר לכוון גם לפוטנציאל של העבודה הייעוצית עם המשתנים שנכללו במחקר זה ובוודאי לאפשר חיזוק והעלאת ההערכה העצמית ושל פיתוחן של דרכי התמודדות פרודוקטיביות מתוך תרגול של המיומנויות הרלוונטיות בקרב הצעירות. בד בבד מומלץ לקיים סדנאות הורים שיועברו בתוך בית הספר ויכוונו להעלאת מודעות ההורים למורכבות סוגיית הנישואין

המוקדמים והשלכותיה, ולציידם בכלים לזיהוי מבעוד מועד של "נורות אדומות" אצל בנותיהם.

מחקרי המשך

אף שהמחקר הזה מתמקד במשתנים פסיכולוגיים-אישיותיים מסוימים ובקשר בינם ובין ההחלטה על תזמון הנישואין, חשוב לתת את הדעת על הקשר הסוציו-תרבותי של הנשאלות. חשוב לזכור כי ההשתייכות החברתית והתרבותית הדומה והבחירה הדומה שעשו באשר לנישואין מוקדמים אינם מקהים את השוני האישיותי ביניהן. ואולי דווקא נקודת המבט האישית-האישיותית היא זו שאפשרה התבוננות בדפוס או בדפוסים המאפיינים אחוז לא מבוטל של אוכלוסייה זו מתוך ביטוי גם לשונות הבין-אישית.

השאלה העולה מתוך הקשרים למיניהם היא האם ההחלטה להתחתן מוקדם היא בגדר סיפור של אוטונומיה, שבו הצורך בקשר ובאינטימיות מוצג כחלק מתהליכי חיפוש הזהות ואולי אף כאלמנט חתרני ופורץ גבולות, או לחלופין, כסיפור של שמרנות וסגירות. שאלה מעניינת זו מזמינה מחקר המשך.

על אף התפתחות המחקר בתחום ועל אף שהמחקר הזה הוסיף נדבך בהבנת התהליך, יש מקום להרחבת החקר, שכן מדדים הנוגעים לתחומי חיים אחרים כגון מערכת היחסים עם ההורים והישגים לימודיים יכולים לסייע בהבנה רחבה יותר של התופעה ובפיתוח תכניות חינוכיות מניעתיות ותכניות הכנה אפקטיביות יותר. לשם העלאת יכולת ההכללה של תוצאות המחקר, מומלץ לערוך מחקר דומה בקרב מדגם מקיף יותר שיכלול בתוכו אוכלוסייה רחבה יותר ומגוונת יותר מבחינת מאפייניה הסוציו-דמוגרפיים (רמות סוציו-אקונומיות למיניהן, רמת דתיות ומסורתיות, השתייכות למגזרים בעלי מאפיינים תרבותיים דיפרנציאליים וכדומה).

במחקר עתידי יש מקום לבחון גם משתנים סוציו-דמוגרפיים אחרים, כמו הישגים לימודיים, השכלת הורים, מצב סוציו-אקונומי וכדומה. מעניין יהיה לחקור אם בעניינים דומים, כגון מתבגרות מוסלמיות באזור גאוגרפי אחר, יתקבלו תוצאות דומות או אחרות. כמו כן יש מקום לבחון עמדות ההורים באשר לנישואי קטינות כגורם המשפיע על החלטת בנותיהם המתבגרות להתחתן מוקדם. מעניין יהיה גם לערוך מחקר אורך בקרב נשים שנישאו בהיותן בגיל ההתבגרות ויבחן על ציר הזמן תמורות אפשריות בעמדותיהן כלפי נישואין מוקדמים. ולבסוף, מבחינה מתודולוגית יש חשיבות רבה לפיתוח של כלים התקפים מבחינה תרבותית. השאלונים שלנו "תורגמו" ו"הותאמו" תרבותית אבל לא במידה מספקת (על כך יעידו מקדמי האלפא הבינוניים הנמוכים). ייתכן שיש אף צורך בפיתוחם של שאלונים ייחודיים לאוכלוסיות אחרות ובוודאי בסוגיות רגישות ברמה האישית והתרבותית.

לסיכום, מחקר זה מצטרף לסדרה של מחקרים אחרים העוסקים בנישואין מוקדמים בקרב מתבגרים. תרומתו בכך שהוא שופך אור מזווית אחרת על תופעת הנישואין של קטינות ותורם להבנת המניעים שעומדים מאחורי התופעה, כדי לעזור ליועצים ואנשי

מקצוע לפתח ולבנות ראייה מניעתית תהליכית ומדגיש את חשיבות ההתערבות המוקדמת כתחליף להתערבות מסוג של "כיבוי שריפות" בשעת משבר.

מקורות

אבו-עסבה, ח' (2001). דילמות וסוגיות בחינוך ערכי בבית הספר הערבי בישראל. בתוך י' עירם, ש' שקולניקוב, י' כהן, וא' שכטר (עורכים), **צמתים: ערכים וחינוך בחברה הישראלית** (עמ' 441-479). ירושלים: משרד החינוך.

אל-נאבלסי, ר"פ (2005). **המשפחה המוסלמית בישראל: הקשר בין חלוקת תפקידים ויחסי-כוח לבין איכות חיי הנישואין בקרב בני-זוג בחברה הערבית המוסלמית בישראל** (עבודת מוסמך). אוניברסיטת תל-אביב.

אלתרמאניני, ע' (2000). **הנישואין אצל ערבים לפני האסלאם ואחריו**. חאלב: דאר אלקלם אלערבי. (ערבית)

ארהרד, ר' (2014). **ייעוץ חינוכי: מקצוע מחפש זהות**. תל-אביב: מכון מופ"ת.

בולוס, ס' (2006). **ההתמודדות החוק הישראלי עם תופעת נישואי קטינות**. אוחר מתוך <http://www.acri.org.il/he/1439>

גונר-שילה, ד' (2008). **יחסי אבות-בנות: יכולת לאינטימיות, דימוי עצמי ורגישות לדחייה בבגרות הצעירה** (עבודת מוסמך). אוניברסיטת תל-אביב.

גיליגן, ק' (1995). **בקול שונה** (נ' בן-חיים, מתרגמת). תל-אביב: ספרית פועלים.

ח'טיב, מ' ואיזיקוביץ', ר' (2012). **יחסים אינטימיים, זוגיות ונישואין בקרב צעירים ערבים בישראל. מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית, כ(35), 201-226**.

טולמץ, ד' (1988). **פחד ממוות וסגנונות התקשורת**. (עבודת מוסמך). אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.

טטר, מ' (2004). **הייעוץ בקהילות חינוכיות קולטות עלייה**. בתוך ר' ארהרד וא' קליגמן (עורכים), **הייעוץ בבית ספר בחברה משתנה** (עמ' 209-228). תל-אביב: רמות.

לוטן, א' (2006). **גיל הנישואין: סקירה משווה**. ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע. אוחר מתוך <http://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m01745.pdf>

לוי, א' (2011). **נישואין מוקדמים – התבגרות וזהות: התבוננות בנרטיבים של נשים דתיות שנישאו מוקדם** (עבודת מוסמך). האוניברסיטה העברית בירושלים.

לנס, ה' (1991). **הקשר בין סגנונות Attachment לאמון בקשר זוגי** (עבודת מוסמך). אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2013). האוכלוסייה המוסלמית בישראל – נתונים רגל חג הקורבן (הודעה לעיתונות). ירושלים: המחבר. אוחר מתוך

http://www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=2

01311283

- מדינת ישראל (2013). חוק גיל הנישואין (תיקון מס' 6), התשע"ד-2013. **ספר החוקים**
http://fs.knesset.gov.il/19/law/19_lsr_301240.pdf. **2416**. אוחזר מתוך
- מי-עמי, נ' (2004). **נישואי קטינות: מסמך רקע מוגש לוועדה לזכויות הילד**. ירושלים:
 הכנסת, מרכז המחקר והמידע. מתוך
<https://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m00860.pdf>
- מסרי, נ' (2011). **נישואי קטינות: חויית הנישואין של בנות צעירות במגזר הערבי**.
 (עבודת מוסמך). אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע.
- נחאס, ע' (2005). **ההבדל בדימוי העצמי, בהתמודדות ובהסתגלות בין ילדי גירושין לבין ילדי משפחות שלמות במגזר הערבי** (עבודת מוסמך). אוניברסיטת תל-אביב.
- פטל, ק' (1994). **הקשר בין סגנונות התקשרות לבין תגובות לחץ ודפוסי התמודדות של מתבגרים בזמן מלחמת המפרץ** (עבודת מוסמך). אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- שטייר, ח' (1995). דפוסי כניסה לנישואין ולהורות של נשים צעירות בישראל. **מגמות, לו(4), 388-404**.
- שראבי, ה' (1973). **הקדמות לחקר החברה הערבית**. ביירות: אלדאר אלמתחדה ללנשר. (ערבית)
- Alsaker, F. D. (1989). School achievement, perceived academic competence and global self-esteem. *School Psychology International, 10*(2), 147-158.
- Aspinwall, L. G., & Taylor, S. E. (1992). Modeling cognitive adaptation: A longitudinal investigation of the impact of individual difference and coping on college adjustment and performance. *Journal of Personality and Social Psychology, 63*(6), 989-1003.
- Ben-Zur, H. (1999). The effectiveness of coping meta-strategies: Perceived efficiency, emotional correlates and cognitive performance. *Personality and Individual Differences, 26*(5), 923-939.
- Blum, R. W., & Resnick, M. D. (1982). Adolescent sexual decision-making: Contraception, pregnancy, abortion, motherhood. *Pediatric Annals, 11*(10), 797-805.
- Bowlby, J. (1980). *Attachment and loss* (Vol. III). New York: Basic Books.
- Brockner, J. (1988). *Self-esteem at work: Research, theory, and practice*. Lexington, MA: Lexington Books.
- Burchinal, L. G. (1965). Trends and prospects for young marriages in the United States. *Journal of Marriage and the Family, 27*(2), 243-254.

- Carver, C. S., Scheier, M. F., & Weintraub, J. K. (1989). Assessing coping strategies: A theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology, 56*(2), 267-283.
- Chapman, P. L., & Mullis, R. L. (1999). Adolescent coping strategies and self-esteem. *Child Study Journal, 29*(1), 69-77.
- Choe, M. K., Thapa, S., & Mishra, V. (2005). Early marriage and early motherhood in Nepal. *Journal of Biosocial Science, 37*(2), 143-162.
- Coopersmith, S. (1967). *The antecedents of self-esteem*. San Francisco: W. H. Freeman.
- Coopersmith, S. (1975). *Coopersmith self-esteem inventory, technical manual*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Cramer, P. (2000). Defence mechanisms in psychology today: Further processes for adaptation. *American Psychologist, 55*(6), 637-646.
- Dahl, G. B. (2010). Early teen marriage and future poverty. *Demography, 47*(3), 689-718.
- Deisinger, J. A., Cassisi, J. E., & Whitaker, S. L. (1996). Relationships between coping style and PAI profiles in a community sample. *Journal of Clinical Psychology, 52*(3), 303-310.
- Dumont, M., & Provost, M. A. (1999). Resilience in adolescents: Protective role of social support, coping strategies, self-esteem, and social activities on experience of stress depression. *Journal of Youth and Adolescence, 28*(3), 343-363.
- Elliot, M. (1996). Impact of work, family, and welfare receipt on women's self-esteem in young adulthood. *Social Psychology Quarterly, 59*(1), 80-95.
- El-Sheikh, M., & Klaczynski, P. A. (1993). Cultural variability in stress and control: An investigation of Egyptian middle-class, countryside, and inner-city girls. *Journal of Cross-Culture Psychology, 24*(1), 81-98.
- Erhard, R. L., & Erhard-Weiss, D. (2007). The emergence of counseling in traditional cultures: Ultra-Orthodox Jewish and Arab communities in Israel. *International Journal for the Advancement of Counselling, 29*(3-4), 149-158.
- Farruggia, S. P., Chen, C., Greenberger, E., Dmitrieva, J., & Macek, P. (2004). Adolescent self-esteem in cross-cultural perspective: Testing measurement equivalence and a mediation model. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 35*(6), 719-733.

- Forthofer, M. S., Markman, H. J., Cox, M., Stanley, S., & Kessler, R. C. (1996). Associations between marital distress and work loss in a national sample. *Journal of Marriage and Family*, 58(3), 597-605.
- Gaughan, M. (2002). The substitution hypothesis: The impact of premarital liaisons and human capital on marital timing. *Journal of Marriage and Family*, 64(2), 407-419.
- Gershon, T. D., Tschann, J. M., & Jemerin, J. M. (1999). Stigmatization, self-esteem, and coping among adolescent children of lesbian mothers. *Journal of Adolescent Health*, 24(6), 437-445.
- Haj-Yahia, M. M. (1995). Toward culturally sensitive intervention with Arab families in Israel. *Contemporary Family Therapy*, 17(4), 429-447.
- Halvorsen, I., & Heyerdahl, S. (2006). Girls with anorexia nervosa as young adults: Personality, self-esteem, and life satisfaction. *International Journal of Eating Disorder*, 39(4), 285-293.
- Harter, S. (1987). The determinants and mediational role of global self-worth in children. In N. Eisenberg (Ed.), *Contemporary topics in developmental psychology* (pp. 219-242). New York: John Wiley.
- Hazan, C., & Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(3), 511-524.
- Heaton, T. B. (1991). Time-related determinants of marital dissolution. *Journal of Marriage and Family*, 53(2), 285-295.
- Ireland, R. (1972). American teen-age marriages: Some facts and fallacies. *Indian Journal of Social Research*, 13(1), 37-49.
- Judge, T. A. & Bono, G. E. (2001). Relationship of core self-evaluations traits - self-esteem, generalized self-efficacy, locus of control, and emotional stability - with job satisfaction and job performance: A meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 86(1), 80-92.
- Jurich, A. P., & Jurich, J. A. (1975). Lost adolescence syndrome. *The Family Coordinator*, 24(3), 357-361.
- Katz, L. F., & Autor, D. H. (1999). Changes in the wage structure and earnings inequality. In O. C. Ashenfelter & D. Card (Eds.), *Handbook of labor economics* (Vol. 3A, pp. 1463-1555). Amsterdam: North-Holland.
- Kierman, K. E. (1986). Teenage marriage and marital breakdown: A Longitudinal Study. *Population Studies a Journal of Demography*, 40(1), 35-54.

- Klepinger, D., Lundberg, S., & Plotnick, R. (1999). How does adolescent fertility affect the human capital and wages of young women? *The Journal of Human Resources*, 34(3), 421-448.
- Kolker, S. (1980). *The effects of the centrality of the task, similarity between helper and helped, and self-esteem on help seeking behavior* (Unpublished manuscript). Tel-Aviv University.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer.
- Leary, M. R. (1999). Making sense of self-esteem. *Current Directions in Psychological Science*, 8(1), 32-35.
- Martino, S. C., Collins, R. L., & Ellickson, P. L. (2004). Substance use and early marriage. *Journal of Marriage and Family*, 66(1), 244-257.
- McNair, L. D., Carter, J. A., & Williams, M. K., (1998). Self-esteem, gender, and alcohol use: Relationships with HIV risk perception and behaviors in college students. *Journal of Sex & Marital Therapy*, 24(1), 29-36.
- Menasco, M. A., & Blair, S. L. (2014). Adolescent substance use and marital status in adulthood. *Journal of Divorce and Remarriage*, 55(3), 216-238.
- Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2003). Attachment styles and patterns of self-disclosure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(2), 321-331.
- Moffitt, R. (1992). Incentive effect of the U.S. welfare system: A review. *Journal of Economic Literature*, 30(1), 1-61.
- Murray, S. L., Rose, P., Bellavia, G. M., Holmes, J. G., & Kusche, A. G. (2002). When rejection stings: How self-esteem constrains relationship-enhancement processes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(3), 556-573.
- Ouis, P. (2009). Honourable traditions? Honour violence, early marriage and sexual abuse of teenage girls in Lebanon, the occupied Palestinian territories and Yemen. *International Journal of Children's Rights*, 17, 445-474.
- Owens, T. J. (1994). The dimensions of self-esteem: Reciprocal effects of positive self-worth and self-deprecation on adolescent problems. *American Sociological Review*, 59(3), 391-407.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and adolescent self-image*. New Jersey: Princeton University Press.

- Seiffge-Krenke, I. (2004). Die langfristige Bedeutung von funktionalen und dysfunktionalen Copingstilen zur Vorhersage von Bindungssicherheit [The long-term impact of functional and dysfunctional coping-styles for predicting attachment representations]. *Zeitschrift für Medizinische Psychologie*, 13(1), 37-45.
- Smith, C. A., Paulson Stone, P., & Kahando, S. (2012). A model of women's educational factors related to delaying girls' marriage. *International Review of Education*, 58(4), 533-555.
- Tashakkori, A., Thompson, V. D., & Mehryar, A. H. (1987). Iranian adolescents' intended age of marriage and desired family size. *Journal of Marriage and Family*, 49(4), 917-927.
- Tatar, M. (2012). School counsellors working with immigrant pupils: Changes in their approaches after 10 years. *British Journal of Guidance and Counselling*, 40(5), 577-592.
- Turner, R. J., Sorenson, A. M., & Turner, J. B. (2000). Social contingencies in mental health: A seven-year follow-up of teenage mothers. *Journal of Marriage and Family*, 62(3), 777-791.